

Генрик Юзевський

Замість щоденника

Переклад Юлії Васейко

Луцьк
Вежа-Друк
2017

УДК 94 (438) "19" (092)
Ю 20

Рецензенти:

Баран В. К. – доктор історичних наук, професор;

Вісин В. В. – доктор історичних наук, професор.

Юзевський Генрик

Ю 20 Замість щоденника / Генрик Юзевський ; пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепа ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепа. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 168 с. ; іл.

ISBN 978-966-940-116-8

У пропонованій книзі представлено український переклад другої частини спогадів польського державного діяча, волинського та лодзького воєводи, віце-міністра УНР, борця із німецьким нацизмом і польською комуністичною владою, художника, публіциста Генрика Юзевського, що були опубліковані в «Zeszytach Historycznych» («Історичних зошитах», 1982, № 60), які видавав Літературний інститут у Парижі. У книзі вміщено біографічну статтю про Генрика Юзевського.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України, Польщі, Волині.

***Книгу видано за фінансової підтримки
Генерального консульства РП у Луцьку***

УДК 94 (438) "19" (092)

© Юзевський Генрик, 2017

© Васейко Юлія (переклад із польської), 2017

© Кучерепа Микола (вступна стаття,
загальна й наукова редакція), 2017

ISBN 978-966-940-116-8

© Маліневська Ірина (обкладинка), 2017

Зміст

Микола Кучерепа. «Рідкісний поміж поляків тип джентльмена» (Ян Генрик Юзевський)	4
Генрик Юзевський. Замість щоденника (2) (переклад Юлії Васейко)	45
Православ'я	45
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ	78
I. Київ. 1982–1914 рр.	81
II. Київ. 1917–1919 рр.	94
III. Петлюра	104
ВОЛИНЬ	130
Волинські роки Генрика Юзевського у фотографіях	157
Післяслово (Марек Запур)	164

**«Рідкісний поміж поляків тип джентльмена»
(Ян Генрик Юзевський)**

Ян Генрик Юзевський – волинський воєвода

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Історики, політики по-різному оцінювали й оцінюють діяльність Генрика Юзевського. Він устиг побувати українським і польським міністром, одним із керівників Польської військової організації, воєводою волинським та лодзьким, боровся в підпіллі з німецьким нацизмом, а також радянським більшовизмом. Був натурою рішучою, творчою. Залишив нащадкам цікаві спомини про свій життєвий шлях.

Під час урядування на Волині про Генрика Юзевського ходили легенди. Для одних він українофіл, «могилищик польської справи на кресах», майже зрадник Вітчизни, творець новітнього Великого князівства Литовського чи навіть український отаман. Для інших – українофоб, жорстокий переслідувач українського національного руху на Волині. Проте багато українців краю співпрацювали з воєводою Генриком Юзевським «як представником уряду Речі Посполитої на Волині з більшою приємністю, аніж із його попередниками»¹. Український громадсько-політичний діяч, міністр рільництва УНР, один із керівників Волинського українського об'єднання О. Ковалевський пояснив волинянам: «Це сталося тому, що то був рідкий поміж поляків тип джентльмена, який умів здобувати особисті симпатії...»²

У 1928 р. відома письменниця, публіцист Марія Домбровська про свого довголітнього приятеля Генрика Юзевського так написала в «Щоденниках»: «Цей незвичайний чоловік, повністю поглинутий великою політикою, красень, холодний, шляхетний, ідейний та водночас хвацький гравець. Дивлюся на нього як на рідкісний у Польщі феномен, можливо, єдиний біля Маршалка»³. Ці слова пояснюють, якою незвичною постаттю був Генрик Юзевський – волинський воєвода, політик, художник. Він переконаний незламний антикомуніст, речник українсько-польського співіснування.

Якщо ж відкинути всі плітки, наклепи на Генрика Юзевського, то можемо насамперед визначити його роль в історії як одного з творців прометеїстської політики й архітектора українсько-польського поєднання.

Генрик Юзевський народився 6 серпня 1892 р. у Києві. Його батько, інженер за фахом, походив із с. Баліце поблизу Кракова. Звідси родина переїхала до Києва, де легше було знайти роботу. У сім'ї зростало троє дітей: сини Пшемислав Антоній та Генрик і донька Гелена.

¹ О. К. Легенда воєводи Генриха Юзевського // Волинське слово. – 1938. – 24 квіт. – Ч. 13(50).

² Там само.

³ Dąbrowska M. Dzienniki. 1914–1965. – Т II : 1926–1934 / M. Dąbrowska. – Warszawa, 2009.

Навчався Генрик у Першій державній гімназії Києва. Закінчивши її в 1909 р., вступив на фізико-математичний факультет Київського університету ім. Святого Володимира.

Перша київська гімназія

Джерело: Wikipedia.

Коли хлопцеві не виповнилося ще й 16 років (у 1908 р.) померла його мати. Батько сам старанно продовжував виховувати дітей. Голова родини захоплювався живописом, був затятим колекціонером картин. Свою любов до малярства намагався передати дітям, особливо Генрику.

Молодий Генрик Юзевський із ранніх літ брав активну участь у громадському житті місцевої польської спільноти, досить рано почав обертатися в незалежницьких колах. Навчаючись у гімназії, вступив до просвітницької організації «Корпорація», що мала на меті поширення освіти польською мовою.

У студентські роки продовжив суспільно-політичну діяльність. У листопаді 1912 р., коли війна почала ставати реальністю, у польському студентському середовищі Києва постала організація «Філареція»⁴, що проголосила головним своїм завданням боротьбу за незалежність Польщі. Роль Генрика

⁴ Кучерепа М. Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський / М. Кучерепа // Роде наш красний (Волинь у долях краян і людських документах). – Луцьк, 1996. – Т. II. – С. 180.

Юзевського в цій групі досі залишається не до кінця з'ясованою. У своїх спогадах він зазначає, що був засновником «Філареції» й навіть її очільником⁵. Натомість дослідник польського молодіжного руху в Києві Казімеж Вежейський пише, що головою організації обрано якогось В. Байєра, а Юзевський був лише її рядовим членом⁶.

Київський університет

Джерело: Wikipedia.

Після закінчення університету Генрик Юзевський став перед вибором подальшої своєї долі. За наполяганням батька, юнак виїхав до Кракова, щоб розпочати малярські студії. Там він зустрівся з майбутнім прем'єром Валерієм Славеком та заявив про перехід під його зверхність і лояльність Юзефу Пілсудському. Із комендантом, який у цей час перебував у Закопаному, не побачився. Із планами художника в Кракові нічого не вийшло. Зважаючи на перспективу початку війни,

⁵ Józewski H. Opowieść o istnieniu. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego / H. Józewski // Dział Rękopisów (BUW. DR). – 3189. – Т. IV.

⁶ Див.: Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego / J. Kęsik. – Wrocław, 1995. – S. 17; Wierzejski W. K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864–1920 / W. K. Wierzejski // Niepodległość. – 1939. – Т. XIX. – S. 418–470; Cz. II. – 1939. – Т. XX. – S. 171–207.

Генрик Юзевський змушений був повертатися до Києва⁷. Тут у вересні він разом зі своїми товаришами створив нову елітну організацію під промовистою назвою «Дніпро». Головним завданням дніпровці визнали необхідність вербування польської молоді для легіонів і поширення ідеї державної незалежності Польщі⁸, а також забезпечення польсько-української співпраці⁹.

Спочатку «Дніпро» був самостійною одиницею, але вже в грудні 1914 р. увійшов до складу Польської військової організації, у котрій Генрик Юзевський проявив талант конспіратора. Він став розвідником, отриману інформацію передавав легіонам. У 1915 р. його призначено заступником коменданта ПОВ у Києві. Одночасно займався мистецтвом. Зробив декілька декорацій до театральних вистав Станіслави Висоцької – режисера Київського театру «Студіо».

*Керівники Польської військової організації.
У центрі в уніформі з шаблею – Ю. Пілсудський. 1917 р.*

Джерело: Wikipedia.

У листопаді 1915 р. російська влада родину Юзевських «як ненадійних» вислала до Саратова. Генрик виїхав разом із

⁷ Józewski H. Opowieść o istnieniu / H. Józewski // BUW. DR, акс. 3189. – Т. IV.

⁸ Kęsik J. Zaufany Komendanta... – S. 20.

⁹ Wspomnienia komendanta KN III POW Henryka Józewskiego // Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów 1917–1939. – Przemyśl, 1996. – Т. IV. – S. 2751.

батьком і приєднався до роботи серед польських біженців та полонених. Там його застала Лютнева революція. Досить короткий час Генрик Юзевський був членом місцевого революційного комітету.

Березень 1917 р. у Саратові

Джерело: <http://sadservie.ru/history/in20th/472>.

У червні 1917 р. через поглиблення хаосу повернувся до Києва, який вражав дивовижними змінами. Про них Генрик Юзевський так написав у своїх спогадах: «Повернувшись, виявив Київ українським, столицею української держави з власним урядом, парламентом, адміністративним апаратом. Зникло *трехцветное знамя*, на його місці возвеличувався *жовто-блакитний прапор*»¹⁰.

Генрик Юзевський, як і більшість польського населення, котре проживало в цей час в Україні, усвідомлював, що відновлення незалежної Польщі, її безпека неможливі без самостійної України. Це відкривало шанс до взаєморозуміння й спільних дій. У Києві досить міцно вкорінилася ПОВ, у ній пройшли істотні реорганізації. Головними напрямками її роботи в Україні стали розвідка, консолідація польського елемента та підготовка антибільшовицьких повстань на Правобережжі¹¹.

¹⁰ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 94.

¹¹ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – Київ, 2007. – С. 123.

Київ, 1917 р.

Джерело: Wikipedia.

Після здобуття Польщею незалежності Головну комендатуру III (Східна) ПОВ в Україні переоформлено в «Терен III» розвідувального бюро відділу II Генерального штабу, шефом політичного відділу котрого став Генрик Юзевський¹². Тут він працював під псевдонім «Пшемислав». У червні 1919 р. з його ініціативи створено організаційно-агітаційний відділ, головним завданням якого було виховання місцевих поляків й українців у дусі федеративних ідей. У серпні цього ж року через викриття тодішнього коменданта ПОВ Чарноцького Юзевський перебрав на себе керівництво колишньою ГК III та очолив розвідку в Україні й Південній Росії. Мав тоді у своєму розпорядженні близько 185 агентів, майже сотню позаштатних співробітників, а також 200-особовий польський партизанський загін¹³. Незва-

¹² Peplonski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW III na Ukrainie (1919–1920) / A. Peplonski // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. V. – Z. 2. – S. 299–300.

¹³ Garlicki A. Recenzja książki: Timothy Snyder, «Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę» / A. Garlicki // URL : <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/273608,1,recenzja-ksiazki-timothy-snyder-tajna-wojna-henryk-jozewski-i-polsko-sowiecka-rozgrywka-o-ukraine.read>

жаючи на те, що ситуація в цей час в Україні була дуже складною, новий комендант «виконував завдання блискуче»¹⁴.

Успіхом Генрика Юзевського стало налагодження контактів з українськими політичними й державними діячами, у тому числі з оточенням С. Петлюри. Польський дослідник С. Стемпень справедливо зазначає: діяльність Генрика Юзевського мала важливе значення для польсько-українського порозуміння, підписання у квітні 1920 р. Варшавського договору¹⁵. У зв'язку з наближенням наприкінці 1919 р. Червоної армії до Києва Генрик Юзевський виїхав до Варшави за інструкціями.

Генрик Юзевський із дружиною Юлією та С. Стемповським, 1920 р.

Джерело: <http://nakladniewyczerpany.blogspot.no/2013/12/biblioteka-pstrykonska.html>.

Але перед від'їздом у його особистому житті сталася важлива подія. 9 грудня в костелі св. Олександра він узяв шлюб із Юлією Болевською¹⁶.

¹⁴ Kęsik J. Zaufany Komendanta... – S. 30.

¹⁵ Stępień S. Symon Petlura – życie i działalność / S. Stępień // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996. – № 3. – S. 28–60.

¹⁶ Юлія Болевська народилася в червні 1902 р. у сім'ї лікаря в Смілі Черкаського повіту. Гімназію закінчила в Києві. Малярство опанувала в

Генрик Юзевський прибув до Варшави в другій половині січня 1920 р. У Верховному командуванні виклав своє бачення подальшої організації розвідки в Україні та запропонував організувати військову інтервенцію в Україну¹⁷. У Бельведері вперше зустрівся з Начальником держави Юзефом Пілсудським і мав із ним кількагодинну розмову¹⁸.

Юзеф Пілсудський

Джерело: Wikipedia.

«Темою розмови було надання відомостей для оцінки ситуації на Сході.

Лозанні, а студії з графіки проходила в Мюнхені. У часи революції була зв'язковою ПОВ. У заміжжі розділила долю чоловіка. У волинський період брала участь у багатьох акціях і громадських організаціях, зокрема була організатором та багаторічною очільницею Волинського союзу жінок громадської праці. Займалася графікою, свої роботи презентувала на виставці польських пейзажистів у Луцьку в 1932 р. У 1933 р. нагороджена Хрестом Ордена відродження Польщі.

¹⁷ Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przekład Bartłomiej Pietrzyk / T. Snyder. – Kraków, 2008. – S. 32.

¹⁸ Див.: Kęsik J. Zaufany Komendanta... – S. 31.

Комендант запитував, а я відповідав. Мав іспит із того, що знаю, із того, що дало мені моє київське життя, моя робота в головній комендатурі III ПОВ. На початку двадцятих років Генрик Юзевський складав іспит у Бельведері не з математики, а зі знання Польщі, ситуації на сході Європи й теренах Балтійсько-Чорноморського міжмор'я. Бельведерська розмова поінформувала коменданта про те, що робиться... в Україні. Він мав можливість оцінити цінність моєї інформації, як вона придасться в реалізації його східної політики та київського маневру... Бельведерська розмова остаточно вирішила мою подальшу долю й перебіг мого життя. Я став близьким співробітником Юзефа Пілсудського у формуванні польської східної політики»¹⁹.

Це була перша зустріч Юзевського з Пілсудським, який справив незабутнє враження на молодого чоловіка. Розмова тривала сім годин. Вони дуже швидко знайшли спільну мову. Генрик Юзевський став, за висловом Тімотея Снайдера, «одним з наймолодших “довіrenих осіб” Пілсудського». Згодом Генрик Юзевський отримав відпустку й виїхав до Кракова. Там він намірявся намалювати декорації до драми «Милосердя» Карла Губерта Ростворовського. Директор театру хотів працевлаштувати Генрика на посаді художника. Але Пілсудський викликав його до Варшави.

У квітні 1920 р. підписано договір між Директорією УНР і Польщею. Згідно з домовленостями розпочався спільний наступ польсько-українських військ із метою звільнення України від більшовиків. Генрик Юзевський, за рекомендацією Пілсудського, став заступником міністра внутрішніх справ українського уряду. У своїх спогадах Генрик Юзевський пише: «Я був поляком – довіреною особою Польщі. Поляком – українським віце-міністром, довіреною особою України.

Я не був ані “інструментом” Польщі в українському уряді, ані “агентом” або “шпигуном”. Польща могла мені довіряти. Не менше могла на мене покладатися й Україна. Я не лукавив. Став

¹⁹ Józewski H. Opowieść o istnieniu. – Т. IV / H. Józewski // BUW. DR, акс. 3189.

мостом зустрічі двох світів, що з вірою дивилися один на одного, “довіреною особою обох народів”»²⁰.

Відступаючи з українських земель, більшовики залишали по собі кривавий слід. ЧК фізично знищив 108 колишніх агентів ПОВ. Коли Генрик Юзевський повернувся до Києва, то ПОВ практично вже не існувала²¹.

До українського уряду, що тоді перебував у Кам'янці-Подільську, Генрик Юзевський долучився у квітні 1920 р. Про цей період він так пише у своїх згадує: «Мої дні в Кам'янці були “святкові”, небуденні, незвичайні, водночас “прозаїчні”. Я працював, відвідував засідання, вирішував типові для таких обставин питання. У цьому й полягала “проза”. Однак навіть потік буденних справ не затьмарював особливого настрою тих днів»²².

Ю. Пілсудський та С. Петлюра в оточенні польських й українських офіцерів, травень 1920 р.

Джерело: http://vinnytsiahistory.org.ua/book/chapter_9/chapter.html.

²⁰ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 107.

²¹ Popłoński A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej / A. Popłoński. – Warszawa, 2002. – S. 105.

²² Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 107.

Під час наступу об'єднаних польсько-українських військ він отримав завдання організувати цивільну державну адміністрацію на звільнених від більшовиків територіях. Уже 7 травня 1920 р. дивізія М. Безручка разом із польськими частинами увійшла до Києва. 9 травня відбувся спільний парад польсько-українських військ на Хрещатику, який приймав командуючий польською армією генерал Е. Ридз-Сміглий.

Польсько-українські війська вступають у Київ, 1920 р.

Джерело: Wikipedia.

Однак ці початкові успіхи перекреслив контрнаступ більшовицької армії С. Будьонного. Український уряд С. Петлюри недовго перебував у Києві. Уже в червні 1920 р. внаслідок наступу Червоної армії місто знову опинилося в руках більшовиків.

У серпні 1920 р. Ю. Пілсудський відкликав Генрика Юзевського до Варшави та доручив йому створення партизансько-диверсійних загонів і груп у випадку захоплення міста ворожими військами²³. Але цього не сталося у зв'язку з перемогою Варшавською битвою. Формально Генрик Юзевський

²³ Józewski H. Opowieść o istnieniu. – Т. I. / Н. Józewski // BUW. DR, акс. 3189.

залишався заступником міністра внутрішніх справ УНР до укладання Ризького договору в березні 1921 р.

Воєвода й надалі сподівався на відновлення Української держави. Пілсудський зробив його своїм повіреним у справах контактів з українськими діячами. Він залишався міністром внутрішніх справ в Українському центральному комітеті, який, по суті, був урядом УНР у вигнанні. Проте надії на позитивне й швидке розв'язання української проблеми перекреслив невдалий Другий зимовий похід,²⁴ який закінчився катастрофою.

Варшавська битва. Польські солдати зі здобутими більшовицькими прапорами

Джерело: <http://www.polskieradio.pl/17/219/Artykul/908931,Na-probostwie-w-Wyszowie>.

Участь в українському уряді для Генрика Юзевського стала дуже важливою. По-перше, це дало підстави Ю. Пілсудському

²⁴ Другий зимовий похід, або Листопадовий рейд Армії УНР, проходив у жовтні-листопаді 1921 р., мав на меті надання допомоги партизанському рухові, підняття збройного повстання проти більшовицької влади та відновлення української державності.

вважати воєводу своєю людиною, «довіреною особою», а по-друге, український епізод його біографії означав досвід і контакти, які пізніше стали в нагоді.

Після Ризького договору Генрик Юзевський поселився у Варшаві, продовжував допомагати інтернованим у Польщі воякам Армії УНР. Згадував, як через деякий час після підписання Ризького договору його викликав на термінову розмову тогочасний міністр закордонних справ Константи Скірмунт: «Міністр повідомив, що завтра до Тарнува виїжджає польсько-більшовицька комісія для визначення місця перебування отамана Петлюри, котрий в силу Ризького трактату втратив право на притулок»²⁵. Генрик Юзевський терміново виїхав до Тарнува, де містився табір інтернованих вояків Армії УНР і перебував Головний отаман. У своїх спогадах воєвода писав: «Через кілька хвилин до кімнати зайшов отаман. Ми залишилися наодинці. Я проінформував Петлюру про ситуацію. Зізнався, що говорю від власного імені, особисто прийняв рішення сюди приїхати, беруся за те, аби сховати його, пропоную негайно виїхати зі мною до Варшави. Отаман мав мені довіряти. Петлюра ні миті не вагався. Я запевнив, що він повністю може на мене покластися. Ніхто не повинен знати, куди і з ким виїжджає отаман»²⁶. Генрик Юзевський надав Петлюрі окрему кімнату у своєму помешканні, а згодом задля конспірації разом зі Станіславом Стемповським переселили отамана до приятеля в село Косьмін під Груйцем.

Через кілька місяців Петлюра повернувся до Варшави, де жив із дружиною й донькою Лесею по вул. Мокотовській, 5. Товариші готували переїзд отамана до Парижа. Дружина Генрика Юзевського Юлія вчила Лесею французької мови. 31 грудня 1923 р. Петлюра виїхав із Польщі до Франції.

²⁵ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 119–120.

²⁶ Там само. – С. 119–120

Симон Петлюра

Джерело: Wikipedia.

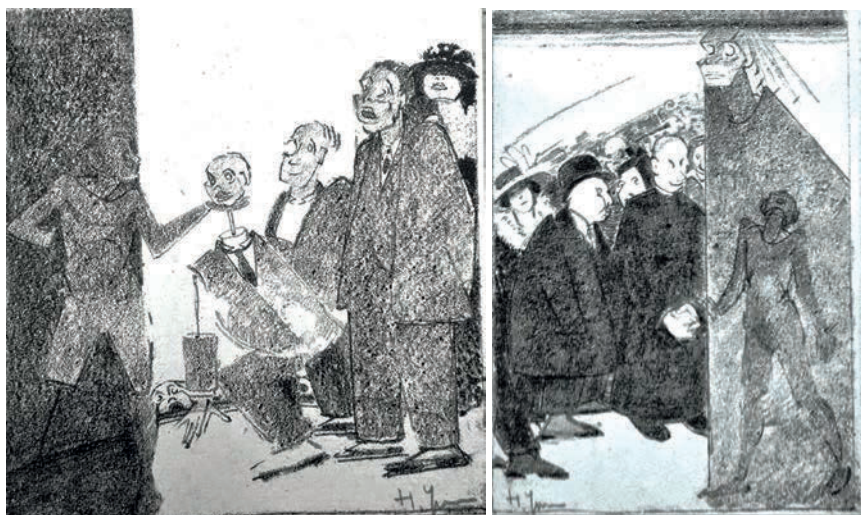
У 1922 р. Ю. Пілсудський відійшов від активної політичної діяльності. Припинив публічне життя й Генрик Юзевський, натомість почав активно займатися мистецтвом. Генрик підтримував знайомства з багатьма митцями, зокрема Марією Домбровською, батьком і сином Стемповськими.

М. Домбровська та С. Стемповський

Джерело: <http://plaszcz-zabojcy.blogspot.no/2013/07/odcinek-751-aniela-zagorska-1937-rok.html>.

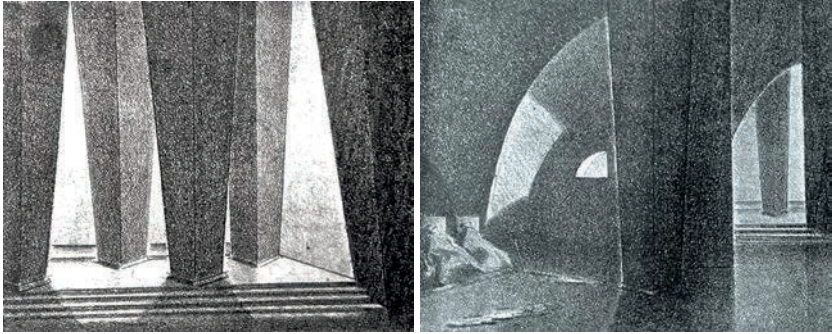
У 1923 р. Генрик Юзевський перебрався на Волинь, де як колишній член ПОВ отримав військову осаду в Нарутовичах під Вишневцем. У залишеному монастирі він разом із Єжи Стемповським, сином Станіслава, і Владиславом Корсаком створив мистецько-духовне братство «Пістрявий кінь». Генрик Юзевський став «братом Губертом», а Є. Стемповський – «братом Серафимом». Цей проєкт мав бути досить амбітним. Засновники планували опублікувати низку творів у «Пістрявокінській бібліотеці». Проте, попри оптимізм братчиків, практичні здобутки «Пістрявого коня» досить скромні. Опублікували лише три книжечки. 30-сторінкова брошура «Пілігрим» стала першою публікацією Єжи Стемповського.

Генрик Юзевський. Ілюстрації до «Пілігрима»

Джерело: Wikipedia.

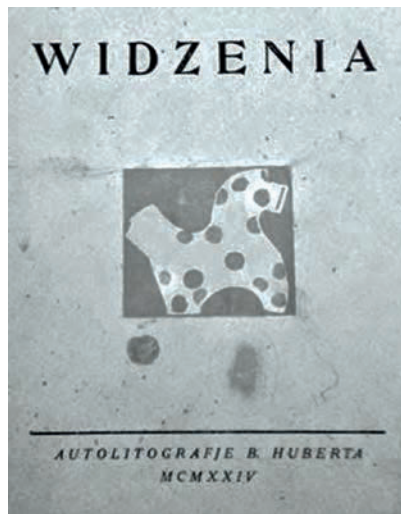
Витвір Юзевського «Гамлет: слово і сценічна ідея Б. Губерта» містив три сторінки тексту й 10 пронумерованих аркушів із літографіями, які представляли проєкти інсценізації окремих сцен «Гамлета».

Генрик Юзевський. Проекти сценографії до «Гамлета». 1924 р.

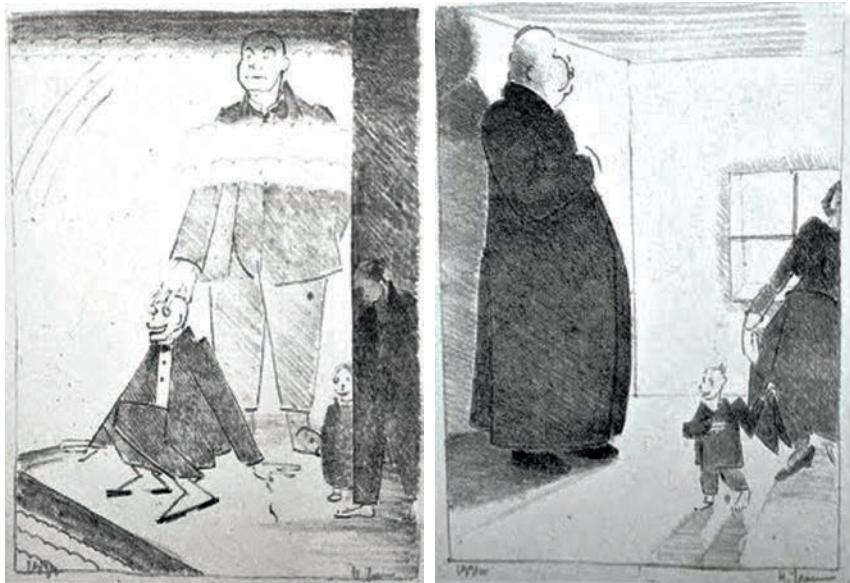
Джерело: Wikipedia.

Третій том «Пістрявокінської бібліотеки», у якому містилися малюнки Генрика Юзевського, упродовж довгого часу вважався втраченим. Проте один його примірник знайдено в бібліотеці Варшавського університету та представлено у 2002 р. на виставці в Музеї незалежності, присвяченій Генрику Юзевському. Томик названо «Видіння» («Widzenia»), а його обкладинку оздоблено кольоровим коником.

Титульна сторінка «Widzenia»

Джерело: Wikipedia.

Генрик Юзевський. Ілюстрації до «Widzenia», 1924.

Джерело: Wikipedia.

У 1925 р., Генрик Юзевський повернувся до Варшави, де отримав державну стипендію, що задумувалася як одна з форм підготовки до виїзду в Париж на малярські студії²⁷.

У 1926 р. за вказівкою Ю. Пілсудського Генрик Юзевський уключився в роботу Кабінету Голови Ради Міністрів, де брав участь у підготовці парламентських виборів 1928 р., у розробці статуту Воєводського регіонального комітету.

Багато уваги приділяв опрацюванню нового Положення про Автокефальну православну церкву в Польщі, був міністром в урядах К. Бартеля та В. Славека.

²⁷ Kęsik J. Zaufany Komendanta... – S. 37.

*Генрик Юзевський (другий ліворуч) на присязі Кабінету прем'єра К. Бартеля (п'ятий праворуч), 29 грудня 1929 р.
У центрі у військовій уніформі – Ю. Пілсудський.
Праворуч від нього – Президент Польщі І. Мосьціцький*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Генрик Юзевський (сидить перший ліворуч) та інші члени Кабінету прем'єра В. Славка в гостях у Президента РП І. Мосьціцького (сидить у центрі), березень 1930 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Проте найбільший талант політика Генрик Юзевський проявив на посаді волинського воєводи. Її він обійняв 30 червня 1928 р., як сам неодноразово підкреслював, «з наказу коменданта» – Ю. Пілсудського. Він став десятим у списку волинських воєвод. Як правило, воєводи затримувалися на Волині від одного-двох місяців до двох років, Генрик Юзевський – понад десять.

Генрик Юзевський – волинський воєвода

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

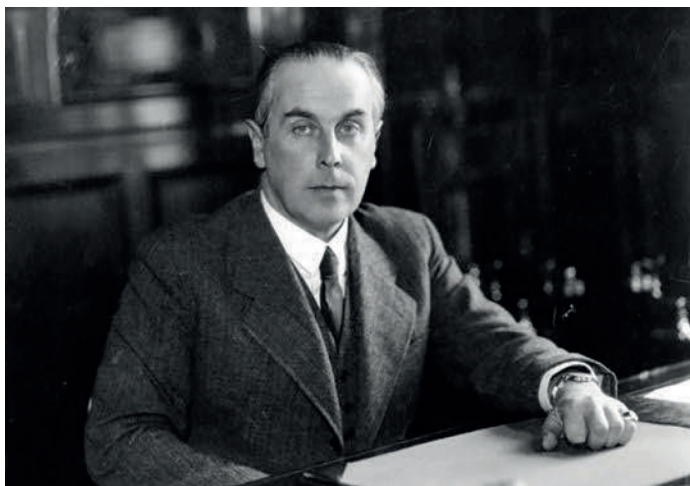
Посаду волинського воєводи він обіймав двічі – із 9 липня 1928 р. до 29 грудня 1929 р. та з 5 червня 1930 р. до 13 квітня 1938 р.

Приміщення Волинського воєводського управління

Джерело: Wikipedia.

На Волині новий воєвода застав досить складну ситуацію. Залишалися нерозв'язаними багато соціальних, економічних, культурно-релігійних проблем. Особливо утруднювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний фактори.

Генрик Юзевський у своєму службовому кабінеті. 1930-ті роки

Джерело: Wikipedia.

Рівень професійності польської адміністрації на Волині був досить низьким. Місцевий апарат загруз у корупції. Усе це викликало незадоволення людей тодішніми воєводськими властями.

Генрик Юзевський розумів, що політика, яку проводили його попередники, викликала ненависть й обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції. А тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс. У спогадах він писав: «Хотілося видобути з української Волині самобутню позицію, що відповідатиме сакраментальному процесу розвитку волинського життя, традиціям польсько-української спільноти, взаємопроникненню культур»²⁸.

Генрик Юзевський знав Волинь, у якій сподівався найповніше себе реалізувати: «Їдучи до Луцька, я добре усвідомлював, що мене чекає на Волині, ніби повертався до рідного дому – там, над Дніпром... З перших днів мого перебування на посаді я зрозумів, чим займатимуся наступні десять років служби. Йшлося про форму і зміст польсько-українського й українсько-польського співіснування. Йшлося про те, аби “видобути волинський скарб” – польсько-українське “ми”, винести його з кола непорозумінь, людських недоліків, злої волі. Йшлося про вигнання привида польсько-української боротьби, знешкодження тупості, що оселилася в окремих головах, усунення хвороб, котрі з’явилися у різні часи»²⁹.

Із своїми першими намітками майбутньої політичної лінії Генрик Юзевський ознайомив 20 серпня 1928 р. волинських послів і сенаторів³⁰. У виступі перед парламентарями він у загальних рисах подав своє бачення прийдешньої діяльності в краї. На його думку, на Волині потрібно було розв’язати проблему братнього співжиття українського й польського народів³¹. Досить вороже зустріла ці тези ендецька преса. «Gazeta Warszawska» («Газета Варшавська») опублікувала цикл

²⁸ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 56.

²⁹ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 134–135.

³⁰ Zjazd senatorów i posłów BB // Przegląd Wołyński. – 1928. – 26. III. – № 35.

³¹ Там само.

статей із нападками на Генрика Юзевського. Їхні автори піддали нищівній критиці «волинський експеримент» воєводи. Зокрема, анонімний публіцист «Gazety Warszawskiej» писав: «З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (це проблеми для нього другорядні), а лише турботу про розбудову української держави»³².

Більше року знадобилося воєводі для деталізації програми. На відміну від інших спеціалістів з української проблеми, Генрик Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактор. Він писав: «Моїми ворогами й ворогами Волині були комуністи. Мав справу з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Ідеться про постійні диверсії. Москва вигадала власну “модель України” і не сприймала жодних інших»³³. Своїми ворогами він уважав також український націоналізм Східної Галичини й польське ендецьке Стронніцтво народове³⁴.

2 грудня 1929 р. в Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі Генрик Юзевський виступив із розлогою доповіддю, що стосувалося волинських справ³⁵. Так народилася нова «волинська політика», чи так званий «волинський експеримент».

Суть його полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття приналежності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків, зазначаючи, що «тісне з'єднання краю з усією Річчю Посполитою потрібно розуміти не як денаціоналізацію, а як творчий процес взаємного проникання обох культур і насичення українських національних елементів відповідними польськими»³⁶.

³² Niezwykły występ wojewody // Gazeta Warszawska. – 1988. – 12. IX. – № 272.

³³ Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк, 2017. – С. 135.

³⁴ Там само – С. 135.

³⁵ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / Cz. Madajczyk // Dzieje najnowsze. Rocznik IV. – 1972. – 3. – S. 161.

³⁶ Там само. – С. 162.

Волинський воєвода Генрик Юзевський на з'їзді кресових воєвод, Вільно, 1929 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

«Волинська програма» передбачала можливість залучення українців до участі в законодавчих органах Польщі, місцевих адміністраціях, в органах самоуправління, кооперативних організаціях. На перший погляд, особливо щодо теорії, програма воєводи видається досить привабливою. Проте втілити її в життя було важко, а то й просто неможливо.

Із самого початку реалізації задумів на Генрика Юзевського чекали великі перешкоди. Адміністрація воєводи змушена була вдатися до непопулярних заходів. У 1932 р. ліквідовано майже всі осередки «Просвіти», багато кооперативних товариств, заборонено діяльність Сельробу³⁷. Усе це робилося для того, щоб відгородити «сокальським кордоном» Волинь від впливів націоналістичної Галичини³⁸.

Одночасно воєвода шукав собі опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Він запросив на Волинь низку соратників отамана Петлюри, більшість із яких стали керівниками, створеного з ініціативи

³⁷ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9-а, спр. 1076, арк. 29

³⁸ Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U). – 1936. – 13.I. – № 35.

Генрика Юзевського у 1931 р., Волинського українського об'єднання (ВУО).

Петро Певний – керівник Волинського українського об'єднання у 1931–1936 рр., який активно співпрацював із Генриком Юзевським

Джерело: Wikipedia.

Ця політична партія заявила про свою лояльність до польської держави й готовність до співпраці з польською адміністрацією. Нею в містах створювалися «Рідні хати» – своєрідні клуби української інтелігенції, а по селах – «Просвітянські хати», українські народні хори.

У процесі державної асиміляції українського населення воеводства Генрик Юзевський важливу роль відводив розвиткові системи освіти, насамперед початкової. У своїй програмі він зазначав: «Зasadничою, ідейною основою системи навчання є намагання до об'єднання національних елементів із державною культурою. Бікультурну програму потрібно всіляко розвивати»³⁹. Генрик Юзевський пропонував контрольовані поступки

³⁹ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej... – S. 163.

українцям у сфері їхніх культурно-освітніх зацікавлень через будівництво нових шкіл, створення підручників українською мовою й т. ін.

*Кураторіум Волинського шкільного округу
в Рівному в 1930-ті роки*

Джерело: Музей незалежності у Варшаві.

У 1937 р Генрик Юзевський писав: «Система і організація державного шкільництва на Волині мусить давати найбільші гарантії в задоволенні природних потреб людності. Шкільна система, яка постійно спричиняє напруженість і незадоволення українців, в наших умовах призведе до стихійного процесу зародження українського приватного шкільництва, найбільш ймовірно, що із Східної Галичини... В сучасних умовах найпекучішими проблемами є: 1) підбір відповідних кадрів вчителів, що є справою досить важкою; 2) достатня кількість штатних одиниць; 3) достатня кількість шкільних приміщень»⁴⁰.

⁴⁰ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), 25/4, Wołyń, czerwiec 1937, Łuck, арк. 33.

*Посвята нового корпусу гімназії ім. Тадеуша Костюшко
в Рівному за участю волинського воєводи Генрик Юзевського.
1937 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Упродовж 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл з українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більш ніж удвічі (із 348 до 853), тоді як двомовних – із 417 до 520⁴¹. Загалом, кількість початкових шкіл (державних і приватних) у Волинському воєводстві збільшилася з 1185 у 1928 р. до 1838 у 1933-му⁴². Щодо шкіл з українською мовою викладання, то у 1932/1933 н. р. їх залишилося на Волині чотири.

⁴¹ Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Ю. В. Крамар // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Серія «Історичні науки». – 2011. – № 10. – Луцьк, 2011. – С. 76–77.

⁴² Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu. Wrzesień 1933 r. AAN, UWW, sygn. 979/83, k. 19.

Початкова школа у Володимирі-Волинському

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Польські націоналісти, особливо Стронніцтво народове (Національна партія), критикували Генрика Юзевського за те, що він не дбає за польське шкільництво на Волині, а нібито українізовує школи, а також за те, що українці в шкільництві мають привілеї⁴³.

Важливим чинником у «волинській політиці» була програма українізації Православної церкви на Волині. Передбачалося проведення її реформ у регіоні в напрямі повернення до традицій соборності, заміни російського національного складу єпископату та надання церкві українського національного характеру.

Восвода неодноразово звертався до центральних властей задля вирішення назрілих потреб православ'я. Призначений 29 грудня 1929 р. на посаду міністра внутрішніх справ Польщі, він за короткий час зумів підготувати проект документа, який ліг в основу Указу президента Речі Посполитої від 30 травня 1930 р. про скликання Помісного собору Православної церкви в Польщі⁴⁴. Після видання Указу розпочала роботу комісія уряду й митрополії, робота котрої завершилася розробкою проекту За-

⁴³ Держархів Волинської обл, 25/4, Wołyń, czerwiec 1937, Łuck, арк. 34.

⁴⁴ Monitor Polski. – № 126, z IV 1930; Przegląd Wołyński. – 1930. – 8 VI. – № 23.

кону «Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви», який прийнято 18 листопада 1938 р.⁴⁵

Генрик Юзевський (третій ліворуч) на урочистостях у Варшаві з нагоди вручення митрополитові Православної церкви Діонісію Указу президента РП І. Мосьціцького про скликання Православного Собору в Польщі, червень 1930 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Важливим кроком щодо зміцнення українізації церкви з благословення Генрика Юзевського було утворення в Луцьку в 1931 р. Товариства ім. митрополита Петра Могили.

На 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії в 124 церквах богослужіння відправлялось українською мовою, у 40 – українська Служба Божа чергувалась із церковнослов'янською, у 99 – українською мовою читалися Євангелія, Апостол, Вірую, Отче Наш, а в 126 церквах богослужіння відправлялося час від часу⁴⁶.

Проте невдовзі процес українізації церкви призупинився. Чисто релігійні справи набирали політичного характеру. У них,

⁴⁵ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw RP. – 1938. – 19 IX. – № 88. – Poz. 597.

⁴⁶ Там само.

крім ВУО, активно стали втручатись ОУН, УНДО, УСРП та інші партії. Не стояли осторонь польські політики, військові, римсько-католицький костел, які розпочали так звану акцію «ревіндикації душ», тобто насильницького перехрещування православних. Причиною цього стала зміна польської внутрішньої політики.

Істотним елементом тактики воєводи в реалізації «волинського експерименту» були зусилля, спрямовані на поживлення економічного життя. На фоні всієї Польщі Волинь вирізнялася змінами в структурі сільськогосподарського виробництва й земельної власності. Згідно з даними воєводського управління, за 1919–1936 рр. на Волині розпарцельовано понад 400 тис. га землі⁴⁷. Її, завдяки державним позикам, придбали волинські селяни. «Політику зміни структури сільського господарства», яка була складовою частиною «волинського експерименту», активно використовували у своїх цілях противники Генрика Юзевського, котрі стали звинувачувати його в нищенні «польського стану посідання на східних кресах».

Волинський воєвода Генрик Юзевський на з'їзді ремісників, Рівне

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

⁴⁷ Kęsik J. Zaufany Komendanta... – S. 117.

Перші успіхи Генрика Юзевського в реалізації програми все частіше змінювалися на невдачі. У середині 30-х рр. стало очевидно, що «волинський експеримент» зазнає поразки. У 30-ті рр. все більшу активність тут проявляла Організація українських націоналістів. Грізна небезпека чекала на Генрика Юзевського з польського боку після смерті Ю. Пілсудського.

Генрик Юзевський виголошує промову на жалобних заходах у зв'язку зі смертю Ю. Пілсудського, Луцьк, травень 1935 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Противники Генрика Юзевського, не маючи можливості одним махом позбавитися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Усе частіше лунали заклики «рятування польськості на Волині». Заснований противниками Генрика Юзевського в січні 1937 р. тижневик «*Kurjer Wołyński*» («Кур'єр волинський») розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посилали доноси на Генрика Юзевського. В одному з них колишній президент Луцька підполковник Мечислав Венжик у грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: «На основі власних спостережень, а також думок працівників прокуратури, суду, війська,

організації “Стшельци”, Союзу землевласників і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Генрика Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів!” стає на Волині все популярнішим.

Воєвода не володіє ситуацією й навіть не орієнтується в теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими та чужими Польщі»⁴⁸.

Генрик Юзевський – лодзький воєвода

Джерело: Державний цифровий архів Польщі.

Невдоволення поляків політикою Г. Юзевського найбільш послідовно виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі «Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів», виданій у Стратині в 1937 р.⁴⁹, С. Красіцький звинувачував воєводу в тому, що своєю політикою той змен-

⁴⁸ Pismo em. ppolk. Mieczysława Wężyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Henryka Józefowskiego, 3 grudnia 1936 r., mpis, oryg. // Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, Sygn. 300, 1, 412.

⁴⁹ Krasicki S. Polityka wojewody Józefowskiego na Wołyniu w swietle cyfr i faktów / S. Krasicki. – Stratin, 1937.

шив «стан польського посідання» на Волині. А тому С. Кра-
сіцький пропонував тодішньому маршалкові Польщі Е. Ридзі-
Сміглому негайно усунути Генрика Юзевського із займаної
посади й рекомендував «на Волині нічого не робити, а лише
полонізувати, полонізувати та ще раз полонізувати»⁵⁰.

У такій ситуації Генрик Юзевський не сидів склавши руки.
Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував
діяти. До того ж у Варшаві були досить впливові політики, які
його підтримували.

У кінці квітня 1938 р. Генрик Юзевський приступив до
виконання обов'язків лодзького воєводи. Тут його зустрів світ,
що так різнився від волинського. Не було українського питання,
населення, традицій, звичаїв кресового життя. Істинно поль-
ський край. Уперше Генрик Юзевський мав справу з корінним
польським селом, уперше контактував зі світом великої
промисловості. Воєвода порушив питання двотижневої від-
пустки для працівників, яке поталанило успішно втілити в
життя, удалося розпочати підготовку майстрів. При фабриках
створили дворічні курси, після закінчення яких робітник
отримував підвищення.

*Генрик Юзевський на 10-й річниці з дня заснування Клубу
працівників об'єднаних текстильних закладів, Лодзь, вересень
1938 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

⁵⁰ Там само. – S. 101.

Немало годин Генрик Юзевський присвятив фабрикам, ще більше – селу, де господарем була громада, яку воєвода всіляко підтримував, особисто брав участь у редагуванні газети «Громада», котру видавала Воєводська рада самоврядування, цікавився співпрацею з молодіжною організацією «Віщі».

У травні 1939 р. померла дружина Генрика Юзевського – Юлія Болевська.

*Похорони Ю. Болевської, дружини Генрика Юзевського,
Варшава, травень 1939 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Перші дні війни Генрик Юзевський провів у Лодзі. Щовечора відвідував штаб, аби дізнатися, що діється на фронті. Згодом воєводство перенесли до Любомля. Генрик Юзевський повертався на Волинь, у «рідні краї», у надзвичайно трагічних обставинах. У Луцьку зустрів міністрів, політиків, а також своїх близьких та щирих приятелів із волинських часів. Тут перебували Станіслав Стемповський та Марія Домбровська.

2 жовтня німці увійшли у Варшаву. Виникали структури підпільної польської держави. Незабаром Генрика Юзевського призначили комендантом Варшави та Варшавського округу в «Службі перемоги Польщі».

На початку 1945 р. Генрик Юзевський організував й очолив нове невелике політичне угруповання – Польська демократична

партія (Polskie Stronnictwo Demokratyczne). 1 липня 1945 р. ця партія з низкою інших створила спільний погоджувальний комітет Організацій підпільної Польщі⁵¹. У підпіллі Генрик Юзевський активно діяв до кінця 1946 р. Із літа 1945 р. до листопада 1946 р. видавав газету «*Polska Niezawisła*» (Незалежна Польща), яку фінансово підтримувала організація «*Воля і незалежність*». У ній воєвода мав змогу викласти власне бачення майбутнього Польщі. Уважав, що поляки повинні зберігати свою моральну силу й не підтримувати існуючий стан справ, який Г. Юзевський визначив як «радянський терор»⁵².

У своїй газеті воєвода стверджував, що радянська окупація Польщі становить для поляків таку саму небезпеку, як і німецька, а можливо, ще більшу, зважаючи на активну діяльність пропагандистського апарату⁵³.

Наприкінці 1946 р. органи безпеки натрапили на слід Генрика Юзевського. Того разу йому дивом удалось уникнути арешту. Після цього воєвода постійно змінював місце проживання, до того ж його товариші спеціально пустили чутки про те, що він нібито покинув Польщу, виїхав на Захід у 1947 р.⁵⁴. Спочатку переховувався у Варшаві, весною 1948 р. перебрався до Вроцлава, потім – до Радома. Органи безпеки докладали великих зусиль, щоб натрапити на слід Генрика Юзевського. Урешті-решт, 5 березня 1953 р., у день смерті Сталіна, у Ящові урядом безпеки затримано якогось Пшемислава Пйотровіча. Як пізніше з'ясувалося, ним був Генрик Юзевський. У той самий день його доставили до столиці в управління безпеки. Допити проводили в мокотовській в'язниці у Варшаві шість днів на тиждень по дванадцять годин щоденно.

24 вересня 1954 р. суд виніс вирок: Генрика Юзевського засудили до довічного ув'язнення.

⁵¹ Korbonski S. Polskie panstwo podzieme 1939–1945 / S. Korbonski. – Wrocław, 1987. – S. 241.

⁵² Polska Niezawisła. – 2 lipca 1945; 20 sierpnia 1945.

⁵³ [Henryk Józewski]. Okupacja niemiecka i «wyzwolenie» rosyjskie // Polska Niezawisła. – 1946. – 14 stycznia.

⁵⁴ Snyder T. Tajna wojna ... – S. 291.

*Мокотовська в'язниця у Варшаві та в Равичу,
де відбував покарання Генрик Юзевський*

Джерело: Wikipedia.

В'язниця у Бронках

Джерело: Wikipedia.

Перші тижні воєвода відбував покарання в Мокотовській в'язниці у Варшаві, далі його перевезли до Равича й, нарешті, до тюрми з особливо важкими умовами утримання у Бронках. Там він тяжко захворів, місяцями перебував у тюремній лікарні. Військовий гарнізонний суд у Варшаві 5 травня 1956 р. на

підставі закону про амністію зменшив йому покарання до дванадцяти років. Декількома місяцями пізніше, 3 листопада 1956 р., той самий суд, урахувуючи стан здоров'я Генрика Юзевського, надав йому річну перерву у виконанні вироку, після якої той уже ніколи не повернувся у в'язницю⁵⁵.

Після виходу з ув'язнення Генрик Юзевський проживав у Варшаві по вул. Кошиковій, 24. Зайнявся улюбленою справою – малярством.

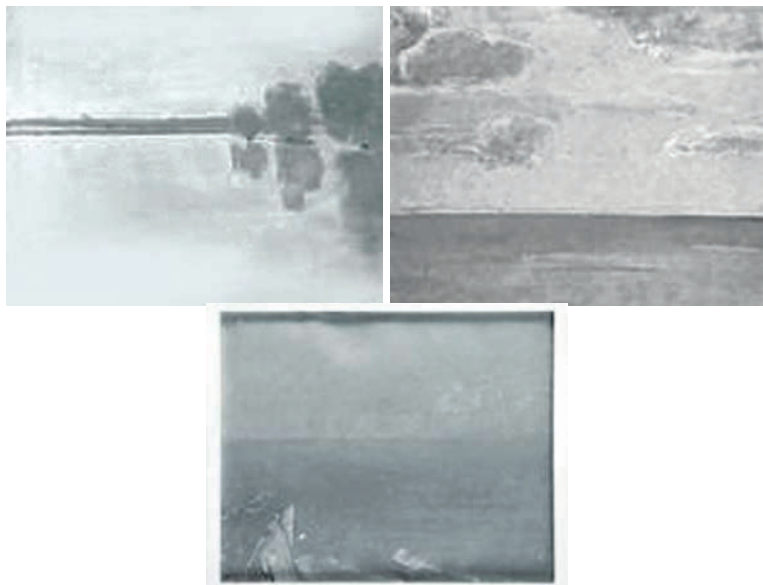
Майстерня на вул. Кошиковій. Генрик Юзевський та М. Кишжановська. Фото. Я. З. Хоміча

Джерело: <http://nakladniewyczerpany.blogspot.no>.

У лютому 1958 р. став членом офіційного Союзу польських художників-живописців. Мав власні одноосібні виставки в 1960, 1954 і 1969 рр⁵⁶.

⁵⁵ Там само. – S. 189.

⁵⁶ Skalska-Miecik L. Dotknięcia muzy / L. Skalska-Miecik // Henryk Jan Józewski: Polityk. Artysta. Malarz. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 2002. – S. 27.

Надвіслянські пейзажі Генрика Юзевського

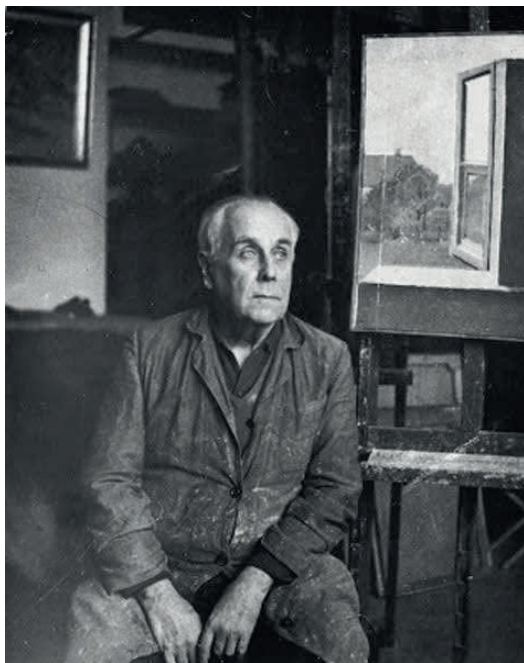
Джерело: Zbigniew Chomicz. Na Koszykowej, [w:] Henryk Jan Józefowski, Polityk, artysta, malarz. Katalog wystawy, Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2002.

Генрик Юзевський. Автопортрет

Джерело: https://www.volart.com.ua/art/yuzevskyu_henryk.

Одночасно Генрик Юзевський писав спогади. Він уважав комунізм у Польщі явищем тимчасовим, яке з часом буде замінене на глибший і триваліший порядок. Це дуже яскраво відображають його спогади, першу версію яких створено в 1958 р. Пізніше автор редагував їх, доповнював, змінював. Спочатку свої спомини назвав «Композиція існування», а пізніше – «Оповідь про існування».

*Майстерня на Кошиковій. Генрик Юзевський.
Фото Я. З. Хоміча*

Джерело: <http://nakladniewyczerpany.blogspot.no>.

23 квітня 1981 р. Генрик Юзевський відійшов у вічність на вісімдесят дев'ятому році життя. Похоронений на варшавському Повонзковському цвинтарі. Польська держава нагородила його Хрестом *Virtuti Militari* V класу, Хрестом Незалежності з мечами, орденом Відродження Польщі *Polonia Restituta*.

Могила Генрика Юзевського на Повонзковському цвинтарі у Варшаві

Джерело: Wikipedia.

1. Орден Virtuti Militari V класу

2. Хрест Незалежності з мечами

3. Орден Відродження Польщі Polonia Restituta

Джерело: Wikipedia.

Життєвий шлях, політичну діяльність і погляди колишнього воєводи відображають його спогади «Оповідь про існування», викладені на кількох сотнях сторінок. Зберігаються вони у відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету. Частина з них під назвою «Замість щоденника» опубліковано протягом 1981–1982 рр. у паризьких «*Zeszytach Historycznych*». Витяги з цього видання в Україні ми оприлюднюємо в пропонуваному збірнику. Віримо, що, прочитавши їх, читачі належно оцінять внесок Генрика Юзевського в розвиток польсько-українських відносин на Волині в складний між-воєнний період.

*Микола Кучерена,
кандидат історичних наук, професор*

Генрик Юзевський

Замість щоденника (2)

[...]

(переклад Юлій Васейко)

Православ'я

70

Православ'я – окрема тема в польській реальності. В існуванні й становленні Речі Посполитої вона має особливе значення у вимірі як *pro foro externo*⁵⁷, так і *pro foro interno*⁵⁸.

Про перший не говоритиму, лише зазначу, що протягом багатьох століть православ'я було одним із головних питань польської державної політики, яке неодноразово намагалися вирішити, проте безуспішно, причиною чого стала міжнародна ситуація. Не можна забувати про Ватикан, котрий мав власний підхід і методи впливу в цій справі. Його політика не зважала на польську державну позицію, оцінку, ставлення. Пригадую розмову з єпископом Шельонжком⁵⁹, який пояснював, що Польща повинна втілювати в життя рішення Ватикану, не реагувати ні на кого й ні на що. Служіння Ватикану – це благословенство, честь, добро...

Політика Ватикану обрала дорогу унії. Останнім часом постав «східний обряд». Проте це не сприяло розв'язанню проблеми православ'я в Польщі, не сприймалося як на сході країни, так і на білоруських й українських землях. Не мало шансів і в Росії.

Лише зараз, за часів понтифікату Папи Іоанна ХХІІІ⁶⁰, ситуація ґрунтовно змінилася. Польська державна політика щодо

⁵⁷ **Pro foro externo** (лат.) – для зовнішнього користування.

⁵⁸ **Pro foro interno** (лат.) – для внутрішнього користування.

⁵⁹ **Адольф Шельонжек** – польський римо-католицький релігійний діяч та педагог, луцький римо-католицький єпископ у 1926–1950 рр., автор численних богословських праць, видав кілька пастирських листів.

⁶⁰ **Папа Іоанн ХХІІІ** – папа римський у 1958–1963 рр., виступав за мирне співіснування держав із різними соціальними системами, намагався модернізувати католицьку церкву.

православ'я, яка віками прагнула, аби її почули, зрештою засяяла «Пінською конгрегацією» Чотирирічного сейму⁶¹, згодом знайшла свій вияв у позиції маршала Пілсудського та урядової комісії з вирішення питання Православної церкви, яку я мав честь очолювати протягом восьми років, одержала б підтримку від Ватикану й Святого Отця. Мій діалог із єпископом Шельонжеком сьогодні виглядав би інакше.

Наш державний інстинкт наказував шукати шляхи звільнення Польщі від утручання Москви в її внутрішнє життя під претекстом опіки над православними громадянами Речі Посполитої.

Саме до цього зводилася проблема православ'я у вимірі *pro foro interno*. Існувало загальне переконання, що православ'я не може сприйматися без Москви, бути неросійським. Потрібна ситуація складалася з Польщею, польськістю та католицькою вірою. Польща лише католицька, натомість православ'я – російське.

Можна багато про це говорити. Православ'я в Польщі повинно бути тільки польським, що відповідає його канонічним і правовим засадам, духові Православної церкви. Саме в часи міжвоєнного двадцятиліття воно назавжди втілилось у життя.

Більшість поляків не знає про існування незалежної й самобутньої Польської православної церкви. Москва тут не має права голосу.

Інакше було серед православного населення Волині. Уже в період підготовки та після появи звернення президента Речі Посполитої про скликання Православного собору у свідомості православних людей відбулися зміни. Волиняни почали осмислювати, що православ'я не «бездомний підкидьок», яким із-за кордонів РП опікується Москва, не ворожий для Польщі

⁶¹ **Пінська конгрегація** – 15 червня 1791 р. у Пінську розпочалося засідання конгрегації священників і вірних Православної церкви Речі Посполитої задля опрацювання шляхів звільнення від впливів Росії; **Чотирирічний сейм** (1788–1792 рр.), зібраний за ініціативою групи польських патріотичних реформаторів, очолюваних Гуго Коллонтаєм, мав на меті реформування Речі Посполитої та повернення їй статусу суверенної держави.

чужинець, успадкований історією, не стороннє тіло, котре не може викликати позитивного ставлення в поляків і католиків. Стали усвідомлювати, що православ'я не повинно переслідуватися католицькою Польщею, не є її ворогом, має вітчизняне громадянське право, як усе польське.

Ситуація докорінно змінювалася. Не лише на Волині усунуто ще одну перешкоду для полько-українського братерства. Потрібно пам'ятати, що, попри польсько-українську спорідненість і близькість польсько-українських традицій на наддніпрянських землях, Польща акцентувала свою католицьку позицію стосовно православного світу. Це зменшувало шанси на порозуміння з Україною.

Така ситуація не була короткотривалою, поступово вкорінювалася у свідомості людей. Москва робила все для того, щоб Польща сприймалася як загроза, жахіття. У польсько-українському протистоянні на балтійсько-чорноморських теренах це був дуже сильний козир у руках Москви, який вона втратила після проголошення Автокефальної польської православної церкви⁶². Із того часу Польща співпрацювала з православ'ям і позбавила Москву ролі його представника в польському житті.

Надання у відродженій Польщі автокефалії Православної церкви, безсумнівно, стало подією історичної ваги.

71

Як уже згадано, православне населення почало усвідомлювати, що ситуація змінюється, у майбутньому вимальовуються нові перспективи. Це було менш очевидно й зрозуміло для польської сторони – польського католицького світу зокрема, католицизму загалом.

⁶² **Православна церква в Польщі** отримала незалежність (автокефалію) відповідно до «Патріаршого і Синодально-канонічного томосу Вселенської царгородської патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної церкви у Польщі Автокефальною», виданого Вселенським патріархом Григорієм VII.

Католицький світ протривав змін. Те, що Польща взяла участь у просуванні православ'я до кращого майбутнього, дискредитувало її в очах правочірних католиків.

На їхню думку, православ'я можна лише навертати на католицьку віру й піддавати католицькій юрисдикції. Прикладом подібного підходу стали унія та «східний обряд». Такою була позиція Риму й католицької ієрархії, що не могло не впливати на специфіку сприйняття згаданого вище питання польським католицьким суспільством.

Багато «православних» поляків-католиків дивилися на мене неприязно, навіть вороже, вважали зрадником костелу, Польщі. Вигадували про мою особу й сім'ю різні плітки, поширювали їх в офіційних колах. У цьому відзначилися також офіцери, котрі відчули боже покликання до політичної діяльності ендецько-оєнерівського⁶³ спрямування.

Розповідали, що вдома ми розмовляємо російською. Мої доньки (яких у мене не було) спілкуються винятково російською мовою, а дружина – донька попа... Не хочу називати прізвищ та політичного салону у Варшаві, де такі розмови вів відомий у Польщі офіцер.

Розповім про дуже промовисту й емоційну ситуацію. За традицією моя дружина очолювала воєводську ЗПОК⁶⁴. Одного разу вона головувала на повітовому зібранні організації в Сарнах. Після закінчення зустрічі, коли в залі зробилося гамірно, дружина полковника Шмідтова (дівооче прізвище – Пшежджецька) підійшла до п. Юзевської та різко запитала: «Ви п. Болевська з Києва, з котрою я приятелювала й танцювала на балах?»

⁶³ **Національна демократія (НД** – *Narodowa Demokracja*) – польський політичний рух націоналістичного спрямування, що виник у кінці XIX ст.; **Національно-радикальний табір** (ОНР – *Obóz Narodowo-Radykalny*) – екстремістська націоналістична польська партія, заснована 14 травня 1934 р. молодими активістами Табору великої Польщі.

⁶⁴ **Спілка громадської роботи жінок (ЗПОК** – *Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet*) – польська феміністична організація, що підтримувала політику Ю. Пілсудського, заснована в 1928 р.

П. Шмідтова перебувала в неоднозначній ситуації, що межувала з метафізичним вибухом. Вона розмовляла з особою, котру добре знала як пані Болевську, а водночас дуже авторитетні джерела, мабуть, навіть її чоловік-полковник, указували, що дружина воєводи Юзевського – донька попа, православна росіянка.

До звинувачень у зраді Польщі на користь українців додалося ще й православ'я. Ситуація, однак, не сприймалася трагічно, адже зі мною були Волинь, волинське життя, Пільсудський. Це відчутно паралізувало ендецькі пориви окремих офіцерів. Жодної хвилини я не сумнівався, що зі мною є така Польща, якою її створив Бог, позбавлена ендецької або ендекоїдальної ментальності. У часи політичного збудження світських і костельних умів у моєму робочому кабінеті з'явився молодий ксьондз. Лише уявіть собі чари молодості в сутані, чистий, юнацький погляд, спрямований уперед. Приглушеним голосом ксьондз сказав: «Пане воєводо, я прийшов до Вас від імені моїх колег, аби Ви знали, що молоді ксьондзи за Вас моляться. Ви вчите нас любити ближнього». Він попросив тримати нашу розмову в таємниці, не розповідати єпископові Шельонжеку. Звісно, із боку молодого служителя Богу то був гріх проти духовної влади. Молодецька сором'язливість надавала сцені особливої атмосфери.

72

Моя позиція щодо Православної церкви й участь у врегулюванні її становища в Польщі зближували мене з православним населенням. На це вказували численні факти. Генрика Юзевського вважали «своїм». То був успіх «волинської політики», який прийшов «ззовні», хоча варто зазначити, що саме Волинь стала рушійною силою, джерелом натхнення всієї акції.

На шляху цієї переможної справи траплялися труднощі й перешкоди, а саме:

1. Позиція «боговітчизняних» поляків, котрі недоброзичливо ставилися до польського православ'я.

2. Позиція Риму, польської католицької ієрархії й духівництва.

Як сильно польська політика православ'я «діяла на нерви» ватиканських сановників, я переконався, спілкуючись із митрополитом Шептицьким⁶⁵. Із ним у 1930 р. у мене склалися близькі й відверті стосунки. Він подарував мені свою дружбу, котру я дуже цінував. Після моєї варшавської служби та повернення на Волинь Шептицький контактував зі мною через довіреного монаха кс. Жевуського, який кілька разів відвідав мене в Луцьку. Ксьондз справляв гарне враження своїм зовнішнім виглядом, культурою поведінки, інтелектом. Одного дня повідомили, що в майстернях митрополита мені в подарунок творять образ Божої Матері.

Так тривало певний час. Коли ж про роль та участь Генрика Юзевського в польській православній політиці дізнався загал, митрополит припинив зі мною всі контакти: переговори, обмін думками. Кс. Жевуський зник із горизонту. Доходили достовірні звістки, що Шептицький став моїм ворогом, погано про мене відгукується. Якось сказав, що його б не здивувало, якби Генрик Юзевський загинув від рук УВО⁶⁶, тобто українських галицьких терористів.

3. Через свою російськість перешкодами були православна ієрархія й духівництво – родовиті росіяни, часто з реакційними та *истинно русскими* тенденціями. У парафіях пробощі повинні *nolens volens*⁶⁷ домовлятися з парафіянами, контактувати. Це було православне населення – українське, дедалі більше національно свідоме, неприхильне до Росії. Переважно пробощі з цим справлялись і вrostали в місцеве середовище.

⁶⁵ Митрополит Андрей Шептицький – український релігійний діяч, граф, від 17 січня 1901 р. до смерті – Галицький митрополит та Львівський архієпископ – предстоятель Української греко-католицької церкви.

⁶⁶ Українська військова організація (УВО) – нелегальна військова революційно-політична формація, що постала в 1920 р., аби продовжувати збройну боротьбу за незалежність України.

⁶⁷ *Nolens volens* (лат.) – хоч-не-хоч.

Вище духівництво на чолі з митрополитом *всея Польши* Діонісієм⁶⁸ було типово російським колективом із православними традиціями царської Росії. Із цією громадою, так званим св. Синодом, я мав справу протягом восьми років під час його систематичних засідань із польською урядовою комісією. *Русский дух* св. Синоду не був хорошим партнером у вирішенні питання польського православ'я.

Найбільш російсько-царським був митрополит Діонісій. Одного разу він виїхав до Берліна, шукаючи підтримки та наснаги в єпископа Гермогена й царських кіл російської еміграції. Це принесло мені багато проблем. Повернувшись із Берліна, митрополит зайняв непримиренну позицію й припинив усі контакти. Виразом його войовничого настрою мала стати велика маніфестація православ'я в день святого Йова⁶⁹ в Почаєві. Тієї днини там зібралися тисячі прочан. Можливо, тінь Геліодора й давні почаївські традиції царських часів надихнули Діонісія до виступу в *истинно русском* дусі.

Отримавши цю звістку, я викликав посла Скрипника⁷⁰ для обговорення плану дій. Ішлося про організацію в почаївських стінах української маніфестації. Визнаю, що план був досить ризикований. Під час таких маневрів тисячний натовп, затиснутий у стінах монастиря, міг спричинити трагічні наслідки та призвести до людських жертв.

Я вирішив, що найкраще, аби в день святого Йова воєводи не було в Луцьку, щоб ніхто не знав, де він. Рано-вранці поїхав

⁶⁸ **Митрополит Діонісій** – православний церковний діяч, єпископ Кременецький, митрополит Православної церкви в Польщі, навесні 1944 р. Собором єпископів УАПЦ у Варшаві був проголошений Патріархом усієї України.

⁶⁹ **Йов Почаївський** – православний святий, ігумен Почаївського монастиря, ієромонах, автор збірки моральних порад і повчань «Пчола Почаївська». Пам'ять преподобного Йова Почаївського згадується 19 травня та 10 листопада, знайдення мощей – 10 вересня.

⁷⁰ **Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Мстислав I** (у миру – **Степан Скрипник**) – визначний український церковний діяч, патріарх Української автокефальної православної церкви, особистий ад'ютант Головного отамана УНР Петлюри (1920–1921 рр.), посол Сейму РП (1930–1939 рр.), належав до провідних членів Волинського українського об'єднання.

полювати на тетеря, а повернувся лише ввечері. Очікував на Йовові вісті, рапорти поліції, утрати, протести, скарги митрополита, інформацію про вбитих і поранених ... Усього цього можна було сподіватися. Із тривогою наближався до столу зі стосом паперів. На очі потрапила телефонограма посла Скрипника, керівника акції, де йшлося про відсутність людських жертв. Зітхнув із полегшенням. Невдовзі я дізнався про перебіг почаївських подій.

Стихійна українська маніфестація відразу паралізувала акцію Діонісія. На почаївській дзвіниці замайорів *блакитно-жовтий прапор*, у натовпі з'явилися українські транспаранти з гаслами про українську церкву, Польщу, Україну. Звучали українські вигуки, пісні.

Діонісій програв. Перемогли Скрипник й українське представництво Сейму та Сенату.

Через натовп маніфестантів єпископи провели ледве живого митрополита до його будинку. Туди ж підійшла група послів і сенаторів, аби подати Діонісію заяву щодо церковного питання. Митрополит був дуже пригнічений і вислав на розмову з делегацією Кременецького єпископа Олексія.

Після вручення подання парламентської групи почаївська маніфестація закінчилася.

Згодом митрополит Діонісій без жодних застережень приступив до подальшої роботи з урядовою делегацією.

Ішлося про українські елементи в православних інстанціях й установах. У Луцьку я застав православне «Луцьке Хрестовоздвиженське братство»⁷¹. Наскільки пам'ятаю, воно утворилося за часів Яна Казимира⁷². Коли Росія «затопила» Волинь, українське братство перетворилося на ортодоксальне російське. Останнім часом воно діяло як інституція російської «*Черной*

⁷¹ **Луцьке Хрестовоздвиженське братство** – релігійна, громадсько-політична організація, заснована близько 1617 р., із 1920 р. існувала безстатутно, у 1931 р. формально була ліквідована. У 1935 р. затверджено новий статут інституції, вона визнавалася правонаступницею середньовічного братства, проте без права на майно останнього.

⁷² **Ян II Казимир Ваза** – король Речі Посполитої 1648–1668 рр., титулярний король Швеції до 1660 р., король польський, великий князь литовський, руський та опольський.

сотни»⁷³ під опікою Почаєва й «Почаевского листка»⁷⁴. Організація була багата. За королівським указом, володіла двома третинами міста. Коли я з'явився в Луцьку, усвідомив, що братство – «хороший інтерес» для луцького єврейського населення та вищого православного духівництва. Місцеві російські діячі згаданої інституції також не мали причин скаржитися...

Боротьба з митрополитом Діонісієм за братство тривала кілька місяців, рясніла вражаючими та приголомшливими моментами. Порушувалися питання державної ваги. Я мав проблеми з прокуратурою. Урешті Діонісій здався. Справу виграно. Як і за правління Яна Казимира, «Луцьке Хрестовоздвиженське братство» стало українським. Українці отримали храм на головній вулиці міста. Наскільки орієнтуюся, це була перша Православна українська церква в Польщі. Пробощем там служив от. Павло Пащевський⁷⁵, колишній «протопресвітер української армії», чудова особистість, відома, шанована. «Отець Павло» одягався в українське вбрання, був петлюрівцем. Коли з'явився в кабінеті воєводи, то здалося, що до мене завітало Запоріжжя.

Згодом створили українське Товариство імені Петра Могили⁷⁶, членами якого стали видатні представники української громади. У Луцьку, столиці Волині, служив перший

⁷³ «Черная сотня», чорносотенці – збірна назва для низки російських монархічних й ультранационалістичних організацій, що виникли після революції 1905 р. у Російській імперії, виступали за збереження самодержавства на основі уваровської формули «Православіє, Самодержавіє, Народність».

⁷⁴ «Почаевский листок» – духовна газета, видавалася з 1 квітня 1887 р. при Почаївській Успенській лаврі, тижневик, після революції 1905 р. – друкований орган чорносотенського «Союза русского народа».

⁷⁵ Павло Пащевський – священник, капелан першого українського запасного полку Армії УНР, протоієрей УАПЦ, працівник департаменту віросповідань Міністерства внутрішніх справ УНР, у 1925 р. служив настоятелем Хрестовоздвиженської церкви в Луцьку.

⁷⁶ Товариство імені митрополита Петра Могили, засноване 1931 р. в Луцьку задля поширення релігійної освіти й православної свідомості на засадах соборноправності давньої Української церкви, припинило свою діяльність у 1939 р.

єпископ-українець Полікарп, от. Сікорський⁷⁷. Це були початкові кроки на шляху «одросійщення» Православної церкви в Польщі.

74

Не можу не згадати, як емоційно реагував кс. Шельонжек на появу в Луцьку православного єпископа.

У розмовах зі мною, коли йшлося про єп. Полікарпа, єп. Шельонжек унікав польського слова «біскуп», говорив на російський кшталт – «*єпископ*». На урочистому зібранні в приватних апартаментах воєводи, куди прийшли найважливіші урядовці, послы, сенатори, сановники, от. Полікарпа зустріли з усіма належними його сану почестями. Через якийсь час до салону завітав кс. Шельонжек. Трапилося те, що розгнівало навіть ендецько налаштованих людей: єпископ Шельонжек привітався з присутніми, демонстративно проігнорувавши лише от. Полікарпа. Усі були обурені. У «поєдинку єпископів» переможцем однозначно став Полікарп. Він викликав симпатію своєю християнською покорою, майже святим ликом.

75

Розповідаю про факти та власні спостереження за діяльністю новоствореної Польської православної церкви, панівними в той час настроями, поглядами поляків й українців. Варто усвідомити, що Польська православна церква з'явилася та діяла згідно з канонами, традиціями, духом православ'я. Ішлося про те, аби така подія історичної ваги стала тілом і кров'ю польської реальності у відродженій державі.

Це мало дуже істотне значення для як «волинської», так і польської східної політики. Польща припинила лякати, бути

⁷⁷ Митрополит Полікарп (Сікорський) – український церковний діяч, митрополит Української автокефальної православної церкви в діаспорі, Луцький єпископ, вікарій Волинської єпархії в 1932–1941 рр., у 1919–1921 рр. був віце-директором департаменту загальних справ в уряді УНР, працював у Міністерстві віросповідань УНР.

«антиправославною», виступати знярядям войовничо налаштованого католицизму. Поява польського православ'я стала подією міжнародної ваги.

76

Українська громада

Як уже згадувалось, українське населення Волині складало понад 80 % мешканців воєводства. Це переважно селяни. Української інтелігенції дуже мало, радше її майже не було.

Національна свідомість українського населення поступово прогресувала. «Хвиля подій», яка прокотилася Наддніпрянщиною, затрималася на Волині, вплинула на її жителів, спонукала до роздумів. Люди, протерши очі, зауважили те, чого раніше не помічали.

Факт, що Волинь перебувала в межах Польщі, стала однією із земель Речі Посполитої, опинилася близько до Заходу, у західнодемократичному кліматі з відповідними польськими акцентами, мав величезне й вирішальне значення.

Не буде помилкою сказати, що Волинь повернулася до традиційного споконвічного способу буття. Так відчували поляки. Так, ризикну заявити, відчувало українське населення Волині.

Волинську землю переорав більшовицький плуг, торкнулося дихання українських визвольних рухів. Урешті прийшла Польща й оселилася тут на постійно.

Вагомим чинником було безпосереднє сусідство Волині зі Східною Малополющею⁷⁸ – світом польсько-українським, проте відмінним від волинського. Тут панували інша система, австрійські традиції, войовничо налаштований польський та український націоналізм.

Польські діячі, переважно українці Малополющі, дивилися на Волинь як на місце своєї роботи. Українське населення волин-

⁷⁸ Східна Малополюща – найменування території Львівського, Тернопільського й Станіславського воєводств у міжвоєнний період історії Польщі.

ського краю в Сеймі представляли переважно галичани. Густою мережею регіон покрили українські малопольські кооперативні та освітні організації.

77

Саме в таких умовах я почав займатися «волинською політикою». Хотілося видобути з української Волині самобутню позицію, що відповідатиме сакраментальному процесу розвитку волинського життя, традиціям польсько-української спільноти, взаємопроникненню культур. Це більш близьке, рідне українському світу Наддніпрянщини, ніж «русинсько-галицькій» традиції Східної Малополющі. Остання чужа як для Волині, так і для земель над Дніпром. У цьому я неодноразово мав можливість переконатися.

Отож, ішлося про ізоляцію української Волині від тогочасної української реальності Східної Малополющі. Звідси ідея «Сокальського кордону»⁷⁹ і план її реалізації.

Відрізаючи Волинь від Східної Малополющі, я відвертався від Львова – центру польської культури, інтелектуального життя, осередку української галицької думки, міста з особливим кліматом, Львова *semper fidelis*⁸⁰. Я відрікся від нього як столиці Волині. У тогочасній ситуації Львів не мав що сказати Волині, а польська та українська ментальність Малополющі могла лише отруювати тутешнє життя.

Волинський світ був інший, мав свої цінності й можливості, більш наближений до Полісся, Новоградщини, Віленщини. Разом вони наче становили єдиний край, прикрашений регіональними реаліями, формували спільну «кресовість», відмінну від галицької. Тому саме Вільно бачилося столицею цих територій.

Я ініціював зустрічі кресових воєвод. Перший з'їзд відбувся в Луцьку, другий – у Вільному. Вимальовувалася кресова єдність

⁷⁹ **Сокальський кордон** – умовний термін для визначення адміністративної межі між Східною Малополющею та Волинським воєводством, повітами Холмщини, що існувала в період II Речі Посполитої 1920–1939 рр.

⁸⁰ **Semper fidelis** (лат.) – завжди вірний.

згаданих земель. Недоброзичливці стверджували, що Юзевський воскрешає Велике литовське князівство⁸¹...

Ініційовані мною з'їзди воєвод сприйняли позитивно. Це не була нелегальна інституція. На наших засіданнях постійно перебував делегований із Варшави представник Міністерства внутрішніх справ.

Хотілось усунути вкорінений стереотип, що Волинь – то українці Східної Малополющі.

За досить короткий час згорнула свою діяльність мережа відділень РСУК⁸². Аналогічну ситуацію простежено із сотнями «Просвіт». Зникли послы-українці з Малополющі, котрі представляли Волинь. Створено Українське волинське об'єднання⁸³ з шестиособовим парламентським представництвом. Крім того, виняткової ваги почало набувати польське православ'я. Волинь була православна – у Малополющі панувала унія.

78

Надзвичайно промовистий той факт, що зміни на українській Волині відбулися безболісно, без інцидентів, заворушень, не стали результатом одноосібних рішень волинського воєводи. Свої виступи й ініціативи він узгоджував із волинським українським життям, польсько-українською легендою Петлюри, у порозумінні з людьми отамана, котрі перебували на Волині.

Волинський «маневр» дуже повчальний, надихає до роздумів. Найважливіше, що відбувався він природним шляхом.

Протягом десяти років сформувалася й зміцніла позиція українського суспільства, яке презентували численні громадські й релігійні установи з Волинським українським об'єднанням на чолі.

⁸¹ **Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське** (лат. *Magnus Ducatus Lituaniae*) – монархічна держава в Східній Європі середньовіччя та нового часу, існувала в 1236–1795 рр.

⁸² **Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК)** – організація, що стояла на чолі українського кооперативного руху в 1920–1930-х рр.

⁸³ **Волинське українське об'єднання (ВУО)** – політична партія, створена в 1931 р. на з'їзді в Луцьку з ініціативи Генрика Юзевського, підтримувала ідею польсько-української співпраці на Волині.

Українці Малопольщі, звісно, вороже та неприхильно поставилися до подій на Волині. Їм було прикро усвідомлювати, що битву за цей край програно. «Сокальський кордон» псував відносини між регіонами. Із плином часу ситуація почала змінюватися. Коли я бував у Сеймі, до мене неодноразово підходив посол Мудрий⁸⁴ – голова УНДО⁸⁵. Розмови відбувались у дружній атмосфері. Установлювалися контакти між УНДО та ВУО. Усе частіше чули про зустрічі, обмін думками. Словом, формувалося певне порозуміння або щось на кшталт цього.

Одного дня в моєму кабінеті у воєводській адміністрації з'явився посол Остап Луцький⁸⁶, голова РСУК, відома фігура в українському галицькому світі. Наскільки пам'ятаю, свого часу він служив ад'ютантом у Петлюри.

На початку зустрічі Остап Луцький повідомив, що приїхав із Варшави для ґрунтовної й серйозної розмови, знає мою позицію. Українці в Польщі усвідомлюють, що Юзевський – поляк, котрий є другом України. Він сам не уявляє, як польсько-українська політика може реалізовуватися без моєї участі. Це очевидний факт. Після такої важливої заяви про ставлення до мене українського світу Східної Малопольщі Остап Луцький приступив до обговорення ситуацій, що склалася між українцями Волині та Східної Малопольщі. «Сокальський кордон»

⁸⁴ **Василь Мудрий** – український громадський і політичний діяч, журналіст, віце-маршал Сейму Польщі, один із засновників та активний член Українського національно-демократичного об'єднання, у 1930-х рр. проводив політику нормалізації українсько-польських відносин.

⁸⁵ **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)** – українська політична партія в II Речі Посполитій, діяла в 1925–1939 рр., проголошувала себе загальнонаціональною партією з понадкласовим характером.

⁸⁶ **Остап Луцький** – український військовий, політичний, громадський діяч, кооператор, публіцист, поет, літературний критик, посол до Сейму Польщі (1928–1935 рр.) та Сенату (1935–1939 рр.), голова дирекції РСУК у 1929–1939 рр.

ображає малополян. Це несправедливо. Ситуацію потрібно змінити, а «Сокальський кордон» усунути з очей українського населення. Такою була позиція Остапа Луцького.

Відповідаючи, я акцентував на тому, що насправді йдеться про польсько-українські й українсько-польські відносини, співпрацю й співіснування. Волинь має всі передумови, щоб дійти в згаданому питанні до належного рівня. Ми перебуваємо в процесі формування цієї позиції, її зміцнення. Згодом поділимося нашими здобутками зі Східною Малополющею, якій вони будуть корисними. Тоді обидва регіони потиснуть один одному руку. Нинішня ситуація в Малополющі викликає критичні оцінки. Помітний вплив австрійської традиції. Потрібно докласти чимало зусиль, аби подолати наявні за «Сокальським кордоном» непорозуміння, симптоми українсько-польської недовіри, навіть ненависті. Сьогодні здобутки Волині занадто малі, щоб допомогти Малополющі. Потрібен час. Наразі «Сокальський кордон» необхідний, він повинен утримуватися для добра обох регіонів.

Розмова не дала однозначних відповідей, проте обмін думками видавався потрібним. З Остапом ми розійшлися по-дружньому. Для мене це був особливо зворушливий день: колишній політичний ворог став приятелем.

УВО організувала замах на мене. Тривав процес Куца в окружному суді в Луцьку. Українці Східної Малополющі не склалися тільки з Остапів Луцьких, Мудрих та інших. Були бажачі знищити мене.

Діяльність українських галицьких терористів означувала свій шлях убивствами Голувка⁸⁷, Перацького⁸⁸, атентатами на польських сановників. Німеччина з невичерпною енергією керувала, підтримувала фінансами галицький український націо-

⁸⁷ **Тадеуш Голувко** – польський політик, державний діяч II Речі Посполитої, публіцист, видавець, представник прометеївського руху, один із засновників Польської організації військової, убитий у Трускавці в результаті атентату, здійсненого членами ОУН у 1931 р.

⁸⁸ **Броніслав Перацький** – польський військовий політик, легіонер, міністр внутрішніх справ Польщі 1931–1934 рр., убитий членом ОУН у 1934 р.

налізм, спрямовуючи його проти Польщі. Саме це насамперед характеризувало німецьку політику. Із не меншим завзяттям вторила їй Чехія. Дуже промовистий «архів Сеника»⁸⁹. Коли аналізуємо українське питання, то варто враховувати польсько-українські відносини, усе сказане вище.

Усі пам'ятаємо загони СС «Галичина»⁹⁰, сформовані після входу Німеччини до Східної Малопольщі. Не забуваємо й особу Бандери, а потім різню поляків на Волині та Східній Малопольщі, організовану відділами української поліції, сформованої німцями. Події, жахливі й криваві, викликали відразу до слова «Україна».

Певною мірою *toute proportion gardée*⁹¹ – це відповідник Німеччини та німецького гітлерівського зlodіяння, Росії й страшних більшовицько-радянських злочинів.

80

Із плином часу українська Волинь розвивається, з'являються місцеві установи. Усі вони зосереджуються навколо ВУО (*Волинського українського об'єднання*) – основної політичної сили краю. Волинь має гроно своїх послів і senatorів, видає власний часопис «Українська нива»⁹² під редакцією Петра Певного, який постійно співпрацював із Петлюрою. До послуг тутешньої громадськості – власний український театр⁹³, особливо популярний у сільській місцевості. У Луцьку та

⁸⁹ **Архів Сеника** – комплекс документів ОУН, використаний на Варшавському судовому процесі в 1935–1936 рр. над С. Бандерою і його спільниками щодо вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького.

⁹⁰ **14-та гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина»** (нім. *14 Division Grenadiere der Waffen-SS «Galizien»*) – підрозділ у складі військ Ваффен-СС Німеччини, укомплектований з українців, створений навесні 1943 р., проіснував до 1945 р.

⁹¹ **Toute proportion gardée** (фр.) – збереження всіх пропорцій.

⁹² «Українська нива» – часопис, що виходив у 1928–1937 рр. у Луцьку, друкований орган Волинського українського об'єднання, пропагував польсько-українську співпрацю.

⁹³ **Волинський український театр** створений у Луцьку, діяв протягом 1928–1939 рр. під керівництвом Миколи Певного, учня Миколи Садовського й Панаса Саксаганського.

Рівному створюють клуби місцевої інтелігенції «Рідні хати». Відбуваються товариські зустрічі, дискусійні вечори, урочистості, святкування, культурні заходи, звучать чудові українські хори.

Важливі функції виконували церковні організації, «Луцьке Хрестовоздвиженське братство», «Товариство імені Петра Могили». Велике значення мала діяльність українського єпископа Полікарпа Сікорського й от. Павла Пащевського, що свідчило про вагому участь українців у Православній церкві.

Чималу роль відігравала група петлюрівців, колишніх міністрів УНР, сановників, відомих діячів. Вони обрали Волинь постійним місцем проживання. Свобода України й незалежний український рух не були «забороненими» темами. Українське змішувалося з польським у рамках польсько-української та українсько-польської співпраці й співіснування громадян Речі Посполитої.

Я бачив, як це вражало українських галицьких політиків, група котрих одного дня відвідала Волинь у зв'язку з урочистістю, організованою ВУО. Захід відбувся в рівненському кінотеатрі. Зал переповнений. Мене теж запросили. Коли я з'явився в призначеній для волинського воєводи ложі, усі піднялися, пролунало «*Єще Польска не згінела*»⁹⁴ й потім зразу прозвучало «*Ще не вмерла Україна*».

Такий протокол вразив галицьких гостей, у них удома щось подібне не траплялося.

81

Польська громада

Рушійною силою волинської польщизни було польське місцеве населення – польський світ, що закоренився тут, зрісся з Волинню, культурно об'єднався з нею.

Коли Волинь знову опинилась у межах Польщі, польська громада мала свою традиційну структуру.

⁹⁴ «*Jeszcze Polska nie zginęła*» – польська патріотична пісня 1797 р., офіційний державний гімн Речі Посполитої з 1927 р.

Варто почати з поміщиків, які вносили загальновідомий акцент «кресової добродієвості», товариської культури, домашню атмосферу.

Польські поміщицькі маєтки на кресах «справляли приємне враження». У більшості випадків саме до цього все зводилося. Вели господарство краще чи гірше, частіше гірше, ніж краще. Із місцевим населенням взаємини були хороші, наскільки вони бувають добрі між маєтком і селом. Інколи серед сірості умовного патріотизму раптом загорявся істинний, часом виринала інтелігенція, пожвавлувалася політична, громадська чи ще якась діяльність. Загалом активність була низькою. Панували стримана доброта, урівноважена ввічливість, «вишукане виховання». Так минали дні. Траплялися вибухи темпераменту, спалахи щирості, різні захоплення, наприклад кіньми, полванням і под. «Царювали» боговітчизняне» саяво, виразні ендецькі настрої та стимули.

Здебільшого поміщики позиціонували себе поза новою волинською реальністю, не брали участі в громадській, політичній діяльності, самоврядуванні.

В одній із галузей – розведенні коней – проявили себе, поза всяким сумнівом, дуже добре. Із часом про їхній успіх почали говорити у всій Польщі.

Моя оцінка поміщиків не була таємницею. Я відверто її декларував у приватних розмовах, виступах на зібраннях Волинського об'єднання землевласників. Пам'ятаю: на одному з таких засідань під час моєї промови згадка про розведення коней викликала бурхливі оплески, панував піднесений настрій.

Уже в той час поміщики були світом, який відходив, відступав перед тим, що надходило, мало стати майбутнім Польщі.

Опис життя землевласників утратив свою актуальність. Ані Родзевичувна⁹⁵, ані Ожешкова⁹⁶ не мали б що сказати, особливо

⁹⁵ **Марія Родзевич** (Родзевичувна) – польська новелістка, представниця літератури позитивізму, яка у своїх творах часто ідеалізувала селянське життя, зверталася до теми патріотизму, впливу польської культури на життя кресів та ін.

після «Ночей і днів» Домбровської⁹⁷, котрі звучать останнім акордом поміщицької реальності перед її остаточним зникненням.

Про поміщиків можна розповідати анекдотичні історії. Одного разу ми бесідували з генералом Ридзом-Сміглим⁹⁸, інспектором армії на Волині, тодішнім моїм хорошим товаришем. Із ним я міг розмовляти щиро й відверто. Сміглий відвідав нас після закінчення військових тренувань, хотів побачитися перед поверненням до Варшави. Мав до мене одну справу. Почав розповідати, що оселився у відомого поміщика, як йому сподобався цей дім, а особливо його господиня – достойна матрона, старша посивіла пані. Згадувала вона про повстання 63-го року⁹⁹, показувала пам'ятки, зв'язалася... У цьому місці я перервав свого друга, сказавши: «Генерале, коли вельмишановний сивочолий рабин починає говорити про повстання 63-го року, знаю, ідеться про тютюнову концесію. Коли польський поміщик згадує 63-й рік – право на вирубку лісу... Уважно слухаю далі». Сміглий поспішив мене завірити, що більше нічого не може додати.

⁹⁶ **Еліза Ожешко** – польська письменниця епохи позитивізму, авторка понад 60 художніх творів, у яких висвітлювала життя польських і білоруських селян, національного буття інтелігенції й ін.

⁹⁷ **Марія Домбровська** – польська письменниця, творець новел, романів, драматург, публіцист, літературний критик, розпочала свою літературну творчість з оповідань соціально-виховного характеру, автор роману-епопеї «Ночі і дні», у якому, описуючи долю трьох поколінь родини Нехціців, представила економічні, політичні, соціальні, побутові умови існування тогочасного польського суспільства, описала життя в повсякденній буденності.

⁹⁸ **Едвард Ридз-Сміглий** – польський військовий і політичний діяч, один із найближчих соратників Ю. Пілсудського: із 1918 р. – міністр війни, із 1921 р. – інспектор армії, після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. – генеральний інспектор польських збройних сил, із 1936 р. – маршал Польщі.

⁹⁹ **Січневе повстання** (1863–1864 рр.) – національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії, що охопило землі Королівства Польського, Литви, частково – Білорусі та Правобережної України, мало характер партизанської війни, під час якої відбулося близько 1200 битв і сутичок, скінчилося поразкою повстанців, із котрих кілька десятків тисяч загинули в сутичках, близько 1000 – страчені, 38 000 – засуджені до каторги чи заслані до Сибіру, а 10 000 із них подалися на еміграцію.

Окрім поміщиків, потрібно згадати польські волинські села, мазурських селян, які давно тут оселилися, почали жити на український кшталт, не втрачаючи польськості. Польські села тішили. Вони брали участь у формуванні нової реальності. Списки прізвищ свідчили, що мешканці працюють у різних галузях, є послами. Траплялося зустрічати повністю українізованих поляків, які ходили до костелу. Якось одна старша жінка мені розповідала, що повертається зі служби у Вишневці, *де сьогодні були такі гарні суплікації*¹⁰⁰ ...

Говорячи про польськість, потрібно згадати службовців, польське населення міст і містечок, «жменьку» інтелігенції, лікарів, аптекарів, адвокатів, інженерів, техніків, католицьке духівництво, служителів костелу, котрі стали невіддільною частиною волинського пейзажу.

Аби показати звичаї, що панували на Волині, повторю свою розмову з кс. єпископом Гавлиною¹⁰¹ на святі 13-ї рівненської дивізії. Урочистість відбувалася в офіцерському клубі. Бенкет, промови. Єпископ сидів біля мене й емоційно розповідав про ситуацію на Волині. Зауважив, що сам родом із Познані, колишній німецький унтер-офіцер. Перший раз приїхав на Волинь та ніяк не може прийти до тями. Протягом двох тижнів він їздив з інспекцією. Неодноразово православне населення зводило вітальні брами для зустрічі католицького єпископа, пригощало його хлібом і сіллю. Гавлина був здивований, зворушений, радий, що таке ще трапляється у світі, у Польщі, на Волині. Привітав мене. Відбулася дуже приємна розмова.

¹⁰⁰ Суплікації – молитви.

¹⁰¹ Юзеф Фелікс Гавлина – генерал дивізії Польського війська, його польовий єпископ, якого називали «єпископом-мандрівником». У стосунках з офіцерами та солдатами був відкритий, багато допомагав їм, активно працював із молоддю, перед капеланами ставив високі завдання, що не сприяло популярності єпископа.

На Волині костел відіграв особливу роль. Був наче одвічним і прийнятим громадою символом буття, польським акцентом, що не суперечив життю, натомість існував за його згодою. Якби його не стало, то Волинь перестала б бути Волинню, Польща – Польщею, Україна – Україною.

У Луцьку єпископ служив Луцько-Житомирській дієцезії. Тут були кафедральний храм, палац єпископа, консисторія. У Вишневці, Чарторийську, Острозі та інших населених пунктах возвеличувалися прекрасні костели.

Храми служили прикрасою, оздобою. Духівництво, костельні урочистості, котрі не тільки в очі польські спрямовували своє світло, а й в очах польських віддзеркалювалися. Таким було офіційне обличчя костелу.

Збереглись елементи, позбавлені пафосу та величності, натомість вони містили в собі неймовірно цінний скарб щирості людського буденного й духовного життя.

Колки... відрізані від світу. Єврейські будиночки обабіч дороги. Перед кожною хатою стояв невисокий стовп, на ньому висів ліхтар із нафтовою лампою або свічкою, який запальовали у святкові дні на заході сонця. Неймовірне видовище. Дух життя, що «зачаїлося», багате звичаями.

Поблизу Колок Стир був більшим і ширшим, ніж під Луцьком. В околицях мешкала «дивна публіка»: росіяни, колишні царські чиновники, котрих доля закинула в цю місцевість – тиху провінцію, далеко від людського ока. Рівень їхнього життя дуже скромний. Нічого не залишилося від минулої розкоші. Збереглися правила поведінки, титули. Лунало: *ваше превосходительство, ваше сиятельство, тайный советник, действительный советник...* Люди похилого віку, одягнені в старосвітське зношене вбрання. Старші жінки – майже «бабушки» – дуже привабливі. Пожовклий одяг, капелюхи, елегантність, «вишукане виховання»! Зізнаюся, що Колки справили на мене незабутнє враження, здавалося, наче переглядаю чудовий фільм. Такий ефект підсилила ще одна неспо-

діванка. Одного разу прочитав на табличці «вулиця Міхала Аньола». Відняло мову. З'ясувалося, що в часи царської Росії вулицю названо ім'ям *Архангела Михаїла*. Звідси в селі опинився Міхал Аньол.

Проїжджаючи через Колки на полювання, я кілька разів помічав худорлявого сивочолого чоловіка в сутані, який сидів на березі Стиру з вудкою в руках. Відчував, що це повинен бути дуже симпатичний ксьондз.

Надійшов день нашого знайомства. Інтуїція не підвела. Ксьондз мав особливу харизму. Як офіційна особа я взяв участь в освяченні нового костелу в Колках.

Мій ксьондз був пробощем, який опікувався будівництвом святині. Після костельних урочистостей нас запросили на обід на свіжому повітрі. За столами розмістилися як люди, котрі займалися будівництвом, так і місцеві мешканці. Численна російська колонія мала святковий вигляд. Серед присутніх були євреї.

Я сидів за центральним столом. Праворуч – ксьондз, ліворуч – задоволений та вгодований піп, за ним розташувався рабин. Представники всіх конфесій узяли участь в освяченні католицької святині. Ксьондз розповідав про будівництво, як усе добре вдалось. У певний момент піп не витримав і звернувся до мене: «Пане воєводо, а балки, котрі Ви бачили в костелі, це я ...» Рабин продовжив: «Скло – то я...»

Сонце погідним поглядом дивилося на село. Світило, жило в людях. Їм добре велося. Варто було це побачити. Такими залишилися Колки в моїй пам'яті. Додали щось надзвичайно істотне до моїх роздумів про костел на Волині.

84

Коли Волинь опинилась у кордонах Речі Посполитої, крім місцевого польського населення, почали з'являтися поляки з-поза Волині – учителі, службовці, котрі мали великий творчий вплив на тогочасну ситуацію. Слово «творчий» особливо доречне щодо освітян, менш слухне воно стосовно адміністрації, оскільки це робота чиновників, де відчутні впливи

бюрократії. Проте ситуація з владою загалом не була надто складною, а на Волині зокрема. Адже світ службовців у Польщі тільки формувався. Адміністрація може впливати на життя громади як позитивно, так і... негативно. Волинь не мала особливих причин нарікати. Справи йшли «звично». Мої особисті спостереження свідчать, що з плином часу влада ставала ближчою до волинського життя.

85

Ще була армія. На Волині стояли дві дивізії піхоти й Волинська бригада кавалерії. Як бачимо, це чимало військових. Крім того, також КОП¹⁰².

Отож, на Волині з'явилися тисячі поляків у військовій формі, яка посилювала польський акцент. У волинський пейзаж, польське й українське середовище армія вносила атмосферу доброзичливості, бадьорості, радості, солдатський настрої, що закоренився в польській та українській душах.

Польська армія комфортно почувалася на волинській землі. Волині було добре з польською армією. Я не зауважив якихось серйозних непорозумінь, ексцесів між військом і місцевим населенням.

Хоча загалом до армії було позитивне ставлення, проте інакше сприймали «Стшелеца»¹⁰³ – організацію, якою опікувалось офіційне військо. Її позиція поступово ускладнювалася. Це об'єднання не мало майбутнього. Знаю: Пілсудський збирався його ліквідувати.

На Волині «Стшелец» був непорозумінням. Пропагував патріотичний дух польської «боговітчизняної» молоді, «захист

¹⁰² **Корпус охорони прикордоння** (КОП – *Korpus Ochrony Pogranicza*) – військове формування мирного часу, створене в 1924 р. для захисту східних кордонів II Речі Посполитої.

¹⁰³ **Стрілецький союз** (ЗС – *Związek Strzelecki*), народна назва – «Стшелец», у 1920–1939 рр. був головною парамілітарною організацією, об'єднував переважно позашкільну допризовну сільську молодь, продовжував традиції польських Стрілецьких союзів, керованих Ю. Пілсудським перед Першою світовою війною, проводив діяльність щодо фізичного виховання й військової підготовки молоді, був тісно пов'язаний із табором пілсудчиків.

польськості» не в польському, а в українському середовищі, що зовсім не відповідало «волинській політиці». Траплялися суперечки, тертя, навіть вияви ворожого ставлення «Стшельца» до «Мłodжежи вейскей»¹⁰⁴. На Волині «Стшелец» заважав. Дійшло до політичного процесу в Окружному суді Луцька, який згадана вище організація порушила проти «волинської політики», що лише ускладнило відносини з військовим ДОК¹⁰⁵ – Люблін.

Військові осадники. Зараз мені важко окреслити кількість осадників на Волині (мабуть, їх було кілька тисяч). Я вже про них згадував. Відчутна доза польськості, уведена у волинський світ, тисячі колишніх польських солдатів із різних куточків краю, розмаїті особистості, із відмінними кваліфікаціями, позитивними чи негативними характеристиками. Унаслідок життєвих щоденних обставин, завдяки сільськогосподарським роботам вони безпосередньо контактували з волинським селом. Осадницький елемент уніс у тутешнє життя ініціативу, темперамент, хороші організаторські вміння, відвагу братися за найскладніші завдання, на які раніше не зважувалися.

Осадники мали певну «ідеологію» й військовий «фасон». Зрідка пробивався комплекс «визволителів Вітчизни», «захисту польськості», реалізації особливої місії на кресах Речі Посполитої і под. Було навіть щось від Могорта¹⁰⁶ ...

Із плином часу гомін цієї ідеології стих. Осадницький світ із користю для Польщі та Волині вrostав у місцеве життя, ставав дедалі більше «своїм». Бачимо його представників у громадських, господарських організаціях, їхні освітні ініціативи, на політичному полі, у Сеймі... Осадництво було для регіону

¹⁰⁴ **Волинський союз сільської молоді** (*Wołyński Związek Młodzieży Wiejskiej*) створений у 1922 р. у Рівному (згодом перенесений до Луцька) для задоволення господарських і культурних потреб польської та української молоді.

¹⁰⁵ **Керівництво округу корпусу (ДОК – Dowództwo Okręgu Korpusu)** – територіальний орган Міністерства військових справ Польщі в 1921–1939 рр., що виконував адміністративні, господарські, мобілізаційні та інші функції.

¹⁰⁶ **Могорт** – герой лицарської рапсодії Вінченца Поля, кресовий воїн, захисник Батьківщини та віри.

хорошим здобутком. Волинь призвичаїлася до нього, а воно – до Волині. «Волинська політика» мала чималий зиск з осадників.

86

Крім названих вище громад, що прибули на Волинь із Польщі, варто згадати появу представників вільних професій, торгівлі, діячів культури, науковців, митців... Це збагачувало місцеве життя; формувалися, як я неодноразово переконувався, особливий волинський патріотизм і сентимент до Волині.

87

Я схарактеризував різні елементи, котрі впливали на ті чи інші польські позиції, відмінні за суттю й вимірами. Якщо йдеться про загальне становище поляків на східних землях, не можна оминати акценту «кресовості» як явища природного для окраїнних земель, що виникало в локальній атмосфері, формувало кресову реальність, стабілізувало стосунки між людьми.

Також не можна, говорячи про кресову дійсність, уникнути поняття «тутешність». Національна українська свідомість робила перші кроки. Більшість жителів Волині православного віросповідання – «тутешні люди». Це також мало велике значення для формування тогочасної реальності, проявлялось у різних масштабах і забарвленні.

Не всі розуміли, що завданням Польщі було крокувати нога в ногу з українською свідомістю, яка міцнішала, йти поруч, а не проти неї.

88

Не можна також, аналізуючи кресову реальність, оминати питання функціонування політичних партій, котрі впливали на тодішнє життя. Якщо йдеться про Волинь, то варто говорити лише про Стронніцтво народове¹⁰⁷ й ендеків. Лівих партій у регіоні не помічено.

¹⁰⁷ **Стронніцтво народове** (*Stronnictwo Narodowe*) – національна партія, заснована в 1928 р., завданням котрої було введення поточної політичної діяльності національного табору, створення католицької держави польського народу, організувала виступи проти табору пілсудчиків (режиму «Санації»).

Підтримувана духівництвом ендецька ментальність стала ворогом номер один у процесі формування польської позиції на східних землях. Боротьба з нею не була легкою. Це явище проникло всюди, у найменші щілини життя, за кожної нагоди намагалось «вкусити».

Така ментальність, як я вже колись згадував, є польською позицією, котра нищить у країні загальнолюдський фактор. Якщо уявимо згадану польську поставу в змішаному середовищі, у нашому випадку – польсько-українському, то нас охопить жах. Я бачив навіть її антисемітські прояви.

Ендецька теорія мала на Волині досить сильну підтримку, що створювало багато проблем. Однак із плином часу вдалось зауважити послаблення ендецького духу. Світ ендеків різко втрачав свою монополію на Польщу.

Набирали вагомості інші цінності. Яскравим прикладом стала Волинь. Усе частіше давала про себе знати «волинська політика». У певну хвилину на арені з'явився ББВР¹⁰⁸ – офіційне представництво польського «післятравневого»¹⁰⁹ життя, яке не виходило поза рамки «волинської політики», стало її популяризатором.

89

Я не згадав про ще одну волинську реалію. Маю на увазі диверсійну діяльність Радянської Росії, котра ні на хвилину не

¹⁰⁸ **Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР – *Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*)** – політичне угруповання в Польщі 1927–1935 рр., об'єднувало прибічників політики Ю. Пілсудського, формально вважалось неполітичним і позапартійним, підтримувало режим «Санації».

¹⁰⁹ **Травневий переворот**, що відбувся 12–15 травня 1926 р. під проводом Ю. Пілсудського, став реакцією на погіршення політичної, економічної ситуації, урядової кризи в Польщі. У ході боїв загинуло 369 осіб, близько 1000 поранено. Президент С. Войцеховський та уряд В. Вітоса пішли у відставку. Повноваження президента виконував М. Ратай. Ю. Пілсудський став міністром військових справ і генеральним інспектором військових сил. Із того часу розпочався 13-річний період авторитарного правління «Санації».

припинялася. Над цим я розмірковував, думаючи про Росію. Пригадаю КПЗУ – Комуністичну партію Західної України¹¹⁰. Саме так вона називалася.

Зізнаюся, що я не особливо цікавився боротьбою й знешкодженням КПЗУ. Передав цю справу службі безпеки та поліції, а також прокуратурі. Сам обмежився прийомом звітів. Був переконаний: усе відбувається належним чином. Особисто не мав що додати. Радянська акція, зрештою, могла тимчасово зашкодити, натомість не була здатна вагомо вплинути на волинське життя, існувала ніби поза ним.

Це не означає, що боротьба з комуністичною, російською диверсією не стала для Польщі важливою та актуальною проблемою. Методи дій були чітко визначені. Інколи піднімався галас, розпалюваний громадською думкою, пресою. Часом у тих чи інших судах розглядали комуністичні справи.

Пам'ятаю на Волині два такі процеси *monstre*¹¹¹. Перший закінчився, коли я лише приступав до роботи, під час другого вже працював. Подбали про розголос і сенсацію на всю Польщу. Заварилося... Тогочасний міністр закордонних справ Перацький гучною виступав у Сеймі й погрожував із трибуни «зробити порядок із Волинню та волинською поліцією». Зачепили політичну, громадську, інтелектуальну сфери. Навіть Антоній Слонімський¹¹² атакував. Усе затихло й не залишило по собі практично жодного сліду. Проте один таки зберігся, його важко

¹¹⁰ **Комуністична партія Західної України (КПЗУ)** – ліва політична партія, створена в лютому 1919 р.; у 1925 р. вона стала частиною Комуністичної партії Польщі. Єдиним шляхом до національного та соціального визволення вважали соціалістичну революцію в Польщі, яку спільно мали здійснити робітники й селяни всіх національностей.

¹¹¹ **Monstre** (лат. «монстер») – нагадувати, привертати увагу.

¹¹² **Антоній Слонімський** – польський поет, фейлетоніст, драматург, сатирик, театральний критик, співробітник багатьох тижневиків, один із засновників та учасник літературної групи «Скамандр», із молодих років пов'язаний із Польською партією соціалістичною, у публіцистиці виступав за принципи раціоналізму й демократії.

забути – це вірш В. Броневського¹¹³ про комісара волинської поліції Зарембу, котрий у ході слідства знущався над комуністами. Я читав цей твір. Він довго стояв у мене перед очима. Пригадався 1953 рік, коли на Мокотові¹¹⁴ я чув голоси в'язнів, які страждали від тортур; крики людей, котрих катували до смерті. Але В. Броневський на подібні теми віршів уже не писав. Після його смерті про цю трагедію ніхто й не згадував. Ані Мілош, ані Вежинський¹¹⁵ не торкнулися тієї проблеми.

90

Я писав про різні події з життя волинського краю. Розповім ще про приїзд на Волинь у 1928 р. президента І. Мосьціцького¹¹⁶.

Президент перебував тут десять днів. Безперервні урочистості. І. Мосьціцький мав можливість безпосередньо зустрічатися з різними прошарками населення, поляками, українцями, «тутешніми». Візит удався. Волинь щиро раділа, панував піднесений настрій. Президент теж тішився. Я захоплювався його витримкою у роботі, талантом «управлінця».

Навіть через кілька років після відвідин волинського краю І. Мосьціцький згадував, що ніде в Польщі його не вітали так зворушливо, як тут. Візит президента не був формальністю, банальним офіційним маневром, а чимось вагомішим.

¹¹³ **Владислав Броневський** – польський письменник, автор революційної лірики, перекладач, легіонер, був невдоволений реформами в Польщі після повернення її незалежності, зблизився з комуністами, співпрацював із друкованими комуністичними органами.

¹¹⁴ **Мокотовська в'язниця** у Варшаві по вул. Раковецькій, 37, збудована російською владою у 1902–1904 рр., у часи німецької окупації та ПНР у ній перебували відомі політичні, громадські, військові діячі Польщі.

¹¹⁵ **Чеслав Мілош** – польський поет, прозаїк, есеїст, літературознавець, перекладач, лауреат Нобелівської премії 1980 р., перебував на еміграції в 1951–1993 рр.; **Казимир Вежинський** – польський поет, прозаїк, есеїст, один із засновників літературної групи «Скамандр», олімпійський чемпіон із мистецьких змагань 1928 р., значну частину життя провів на еміграції.

¹¹⁶ **Ігнацій Мосьціцький** – польський політик і державний діяч, президент Польщі в 1926–1939 рр., науковець, винахідник, ректор Львівської політехніки, професор Варшавського університету, був тісно пов'язаний із санаційним табором Ю. Пілсудського. Перебував на Волині 15–24 червня 1929 р.

Маршал Пілсудський теж мав свої волинські традиції ще з часів боїв легіонів. Згодом у відродженій польській державі він став людиною-символом. У цьому була участь Волині, яка відчувала все своїм волинським серцем. Коли маршал Пілсудський помер, по всьому регіону запанував траур. Відбулася виняткова подія. Ідеться про «волинську присягу» на вірність маршалу. Відредагували та надрукували текст обітниці, яку урочисто в будинку воєводи, старост підписали тисячі волинян різного віросповідання та національності. Планували зібрані підписи у відповідній художній оправі вмурувати в стіну замку Любарта в Луцьку. На жаль, до цього не дійшло.

91

Волинь розвивалася й міцніла. Я був спокійний: попри запеклу активність советів, «нічого поганого з Волинню не трапиться». Натомість в останній рік моєї служби прийшла ендецько-оенерівська диверсія голів, задурманених ендецько-оенерівськими ідеями, «режимівців», пілсудчиків, офіцерів. То був період після смерті Юзефа Пілсудського й «ери Сміглого».

Тривалий час я помічав згаданий фермент серед відомих легіонерських особистостей. Наприклад, мій щирий товариш Адам Коц¹¹⁷... Були й інші. Функціонував «Клуб єдинастего лістопада» з фашистсько-гітлерівськими нахилами, організований міністром юстиції Грабовським¹¹⁸. З'являлося чимало знаків, що вказували на зміни в політично-ідейних уподобаннях легіонерсько-режимівського середовища, його наближення до ендецько-оенерівського світу.

Я не брав у цьому участі. Простежено зростаючу агресивність вищих військових чиновників. Траплялися виступи проти мене, «волинської політики». Їхні організатори не гребували жодними засобами, самостійно приймали політичні рішення.

¹¹⁷ Адам Коц – учасник боротьби за незалежність Польщі, політик, посол, журналіст, після смерті Ю. Пілсудського належав до групи прихильників Е. Ридза-Сміглого, шеф Табору національного об'єднання.

¹¹⁸ Вігольд Грабовський – польський юрист, міністр юстиції, головний прокурор 1936–1939 рр.

Я звик, щоправда, до вигадок у пресі, практично у всій тогочасній польській періодиці. Не лише «АБЦ»¹¹⁹ і «Газета варшавська»¹²⁰ несли мою особу й політику, робили з мене зрадника, людину, котра продає Польщу українцям, а навіть, як згодом «виявилось», Радянській Росії. Православ'я також додавало проблем.

Розповідаючи про «боговітчизняний» табір і його атаку на мене, я повинен зауважити, що не всі «легіонерські вищі чини» так себе поводити. Мав товаришів, котрі не зрадили, у найважчі хвилини залишилися поруч, наприклад Славек¹²¹, Богуслав Медзинський-Світек¹²², Януш Єнджеєвич¹²³ та інші. Зворушувало те, що «Шеф» – Соснковський¹²⁴ – завжди мене захищає, не дозволяє у своїй присутності зле говорити про Юзевського. Однак ці люди не брали участі в новій політичній

¹¹⁹ «АБЦ» («ABC») – журнал, пов'язаний із польським національним рухом, видавався в 1926–1939 рр.

¹²⁰ «Газета варшавська» («Gazeta Warszawska») – перша регулярна газета у Варшаві, що виходила (під різними назвами) у 1774–1939 рр.

¹²¹ **Валери Ян Славек** – польський політичний діяч, як один із найближчих співробітників Ю. Пілсудського відіграв важливу роль у творенні польських парамілітарних організацій перед Першою світовою війною, після проголошення незалежності був на керівних постах у польському уряді (прем'єр-міністр у 1930–1931 рр. і 1935 р., маршал Сейму в 1938 р.), один із творців і довголітній голова Безпартійного блоку співпраці з урядом. У ставленні до українців поміркований, прихильник нормалізації та політики Г. Юзефського на Волині, контактував з еміграцією УНР.

¹²² **Богуслав Медзинський** – політик, журналіст, посол Сейму чотирьох каденцій, міністр в уряді Ю. Пілсудського, віце-маршал Сейму, сенатор V каденції, маршал Сенату II РП, був одним із найбільш довірених соратників Ю. Пілсудського, а в 1937–1938 рр. – Е. Ридза-Сміглого, у 1929–1938 рр. редагував «Газету польську», у 1928–1933 рр. узяв цикл інтерв'ю в Ю. Пілсудського.

¹²³ **Януш Єнджеєвич** – легіонер, майор піхоти Війська польського, політик міжвоєнного періоду, прем'єр (1933–1934 рр.), член табору пілсудчиків, педагог, автор реформи польської системи освіти, котра діяла в 1932–1948 рр.

¹²⁴ **Казімеж Соснковський** – польський воєначальник, політик, міністр військових справ (1920–1924 рр.), у лютому 1924 р. став головою Військової ради країни, брав участь у роботі Женевської конференції з роззброєння, очолюючи польську делегацію, у 1928 р. призначений інспектором армії «Полісся».

реальності, яка після смерті Ю. Пілсудського формувалася під протекторатом Сміглого.

До смерті коменданта, тобто до 1935 р., Сміглий був моїм добрим товаришем. Він неодноразово демонстрував своє приязне ставлення, цінував мою державну роботу, політичну діяльність. Ми часто розмовляли на ці теми.

Через кілька днів після кончини коменданта я відвідав Сміглого в його приватній квартирі. Обговорювали ситуацію, що склалася, Сміглий просив якнайтісніше з ним співпрацювати.

Минув тиждень чи два. Усе змінилося. Із невідомих причин Сміглий припинив зі мною стосунки, перестав зустрічатися, навіть більше – критично висловлювався про мою особу й діяльність... Незбагненна загадка. На цю тему я мав у Спалі¹²⁵ довгу, кількогадинну розмову з президентом Мосьціцьким, проте ситуація, що склалася між мною та Сміглим, не змінилася.

Така поведінка Сміглого, звісно, мала вплив на ставлення армії, «підливала масла у вогонь». Офіцери ще з більшим запалом почали воювати проти Генрика Юзевського. Це штовхало мене на позицію боротьби зі Сміглим, котру я сам не ініціював.

92

Повертаюся до волинських справ. Почалося все досить невинно, із «загородньої шляхти», а невдовзі дійшло до забирання православних святинь й акції *обращення в католичество* місцевого православного населення. Не вдаватимусь у деталі. Вони надто неприємні. Ця акція викликала величезне обурення серед українських православних, розпалювала ворожість і ненависть до Польщі, ганьбила її на міжнародній сцені.

Не рятувала ситуації та обставина, що згадані церкви колись були унійними й навіть католицькими костелами, які царська влада забрала в поляків і віддала православним. Факт, котрий не можна лишати поза увагою. Проте відшкодування завданих

¹²⁵ **Спала** – дачний масив у Лодзькому воєводстві.

збитків у жодному разі не могло відбуватися так, як це діялося на Волині.

І я колись забрав церкву, котра свого часу була костелом. Пам'ятаємо Вишгородок. Утім, усе відбувалось інакше. У процедурі взяли участь католицьке й православне духовництво, представники влади та митрополита.

Важко було витримати те, що розігрувалося на Волині в 1938 р. Це був замах не лише на православних, а й на Польщу. Я намагався протистояти, розмовляв із найвищими державними діячами. Коли ж зрозумів, що не можна нічого змінити, поїхав до Варшави, де доповів прем'єрові й міністрові внутрішніх справ ген. Славою Складковському¹²⁶ і подав заяву про відставку з посади волинського воєводи.

93

Прощаючись із Волинню, я не відчував, що програв. Мене накрила хвиля вдячності, переконання, що я є й буду з Волинню, а Волинь є та буде зі мною. Із цією землею ми знайшли спільну мову.

У день від'їзду мені судилося пережити незабутні миті. Залишаються в пам'яті прощання з найближчими друзями та «товаришами по зброї» в битві за Волинь. Слова, якими ми обмінялися під час розставання, навіки закарбувались у душі.

Пригадую, як перед обідом до моєї приватної квартири на першому поверсі воєводського будинку забіг схвильований та занепокоєний віце-воєвода Конопацький. Просив негайно піднятися, бо будівля може завалитися... Завітали тисячі людей, переважно волинські *дядьки*. Українське село прийшло зі мною прощатися. Натовп заповнив усі коридори, офіційний зал в адміністрації.

Я ледве протиснувся, хоча мені допомагали пройти. Юрба вражала. Такого залу я ще не бачив. Прозвучало кілька промов.

¹²⁶ **Феліціан Славою Складковський** – генерал дивізії Війська польського, Голова Ради міністрів II Речі Посполитої (1936–1939 рр.), доктор медицини, масон.

Наскільки пам'ятаю, говорили осадники, «*Млоджеж вейска*» та ін. Це не було добре місце для виступів. Надто тісно. У певну хвилину до мене підійшов якийсь чоловік і запитав українською, чи я хочу, аби мені заспівали. Я відповів: «*Попрошу "Журавлі"*». За мить український колектив, що заздалегідь розмістився на хорах, завів «*Журавлів*», а потім українською «*Єще Польска не згінела*».

Я був усередині натовпу. Усі на мене дивилися: очі поляків, тутешніх *дядьків*, українського села. Бачив, як ті очі плакали, сльози бігли по щоках.

Потяг із Луцька до Варшави від'їжджав об одинадцятій вечора. На вокзалі зі мною прощалися юрба, друзі, колеги по роботі. Прийшов православний єпископ Полікарп і благословив святим Хрестом. Якщо ситуацію на вокзалі можна спрогнозувати, то майбутні події складно було передбачити. Поїзд їхав уночі. Під час зупинок на кожній станції на мене чекали люди зі смолоскипами. Я приймав делегації. Зі мною прощалися. Співали. І так було до останньої волинської зупинки. Відпочити вдалося лише на Люблінщині.

Прощання з Волинню не було розлукою із нею, а навпаки – ще більшим поєднанням. Те, що там відбувалось за часів моєї служби, живе й нині, вплинуло на те, ким я є сьогодні. Важливо, як це проявляється в теперішній волинській реальності, світі виселенців із тих земель у Казахстан, безкрайні простори Сибіру... Не знаю про долю громади волинян, вигнаних «лавиною історії» на Захід...

Не можу не згадати про те, що неодноразово траплялось у Польщі. Ідеться не про горстку друзів, із котрими мене об'єднують волинські часи, а про незнайомих людей на вулицях Варшави, інших міст і селищ Польщі. Особа, яку я не помічаю в натовпі, підходить до мене та говорить: «*Ви мене впізнаєте?*» Обмінявшись кількома словами, розуміємо: єднає нас Волинь. Звучить фраза: «*Це були найкращі часи в моєму житті*». Потиск руки – і... знаю, хто зі мною розмовляв. Для мене то теж були найкращі літа.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Ця тема овіяна духом традиції, того, як було колись. Про неї свідчить історія. Мала вона непересічне значення в житті поляків.

Так тривало століттями. Коли після довголітньої неволі Польща повернулася до незалежного існування, польський солдат став над Дніпром пліч-о-пліч з Україною, що боролася за свободу. Цього ніхто не зітре, не змінить: так було, так про себе заявило українське питання на порозі воскреслої польської держави. Лише поляк, котрий у той час перебував за кордоном, цього не знав, про це не відав.

Багато «розумників мудрувало» над українським питанням. Звучали голоси політиків, інтелектуалів, професійних інтелегентів. Чималу роль відігравала польська тристороння окупація. Усі були «праві». Кожен мав рацію. Але найгучніше промовляли тогочасні події. Позиція суспільства загалом, його окремих представників, зокрема, свідчила про рівень національної свідомості. Можна робити різні висновки. Не про це, утім, ідеться. Фактом залишається те, що українська справа стала частиною процесу існування й становлення Польщі.

Розмірковуємо про минуле, вчорашнє. А сьогоднішнє? Чи ж це питання перестало існувати, не є промовистим, потрібним? Подібні запитання з'являються мимохіть, але приховують у собі глибокий зміст, говорячи про те, як живемо, про умови, у яких опинилася Польща. А може, Польща змінилася, змінилися часи? Голос має «сучасність» і «прийдешнє».

Слова «сучасність», «прийдешнє» викликають чимало прикрих непорозумінь. Активно висловлюються з цього приводу інтелектуали. Юрба блазнів пропагує свої погляди. Кажуть про все, але не про Україну. Дуже красномовна мовчанка.

Розуміємо ситуацію. У сьогоднішній Польщі не про все можна говорити. Потрібно виживати, тобто поступатися дорогою забороненому. Часто це робиться оригінально, красиво, є певним знаком моральності.

Відбувається навіть гірше: у приватних розмовах, там, де табу немає, про Україну мовчать. Згадане питання ніби «випарувалося» з польського життя. Власне тут доходимо до суті справи – стан польської свідомості викликає жалість.

Не говорю про спосіб мислення, позначений впливом Москви, який проявляється грубо, подекуди делікатно, що найбільш огидно. Не кажу про традиційне мислення ендеків. Ендецька ментальність зі своєю предтечею, історією завжди була ворогом того, що в Польщі мало загальнолюдську цінність.

Мені судилося пізнати обличчя польського шовінізму, грубе ставлення до громадян Речі Посполитої непольського походження. Досить згадати антисемітизм. Сьогодні, читаючи пресу, мимоволі співвідношу французьку ОАС¹²⁷ із польським ОНР. Пам'ятаю відображення українського питання в дзеркалі ендецької свідомості.

Так зване польське «молоде покоління» нічого про то не знає, не пам'ятає, Україна перебуває поза його уявою. Однак складно припустити, що українське питання назавжди усунено з юних голів. Ця генерація не усвідомлює, яка сила в ній дремає.

Ще є еміграція. Здавалося, що саме вона має можливість маневрувати. Натомість звістки, які надходять, зовсім не дають надії. Очевидно, польська й українська еміграція не налаштовані на розмову. Єдиним позитивним моментом є паризька «*Культура*»¹²⁸.

Складається враження, що в такій ситуації розмови про польсько-українську схему нікому не потрібні, проте це не так. Справа бачиться не менш істотною, ніж була сторіччя тому, за часів двадцятиліття незалежної Польщі, важливою, попри зміни у відносинах між Україною та Польщею, є одним з основних акцентів існування Польщі, традиційної й такої, яка змінюється.

¹²⁷ **Тамсна озброєна організація** (ОАС – *Organisation de l'Armée Secrète*) – ультраправа підпільна націоналістична терористична організація, котра діяла на території Франції, Алжиру, Іспанії в останній період Алжирської війни (1954–1962 рр.).

¹²⁸ «**Культура**» («*Kultura*») – польський еміграційний журнал, що видавався в 1947–2000 рр. спочатку в Римі, згодом – у Парижі Літературним інститутом, був центром культурно-політичного життя польської еміграції.

Стають іншими система, декорації, поляки та українці, залишається «я є» Польщі та «я є» України. Перебіг подій дивує, вражає, поглинає думки, захоплює уяву. Не можна погодитись, аби обидві держави втратили свою самобутність.

Це не метафізичні роздуми, що губляться в порожнечі. Говорячи про Україну й Польщу, відчуваю під ногами єдиний справжній ґрунт. Не йдеться про доказ, визначення – натомість це констатація факту. Те, що сьогодні Польща – сателіт Москви, а Україна – одна з радянських республік, не змінює ситуації. Не можна заперечити факту грубої, зухвалої ізоляції двох країн – надзвичайно важливої для Росії справи. Хрущов, теперішній радянський диктатор і кат України, успішно реалізовує це завдання.

Складається враження, що на сьогодні переживаємо *антракт*. На польсько-українську сцену не виходить жоден актор. Поміст порожній. Чи так буде завжди?

Чимало інтелектуалів сприймає перерву як явище зрозуміле, звичайне, навіть вважає її остаточним похованням польсько-української системи.

Це зле, навіть жалюгідно. Мізерні постаті «апостолів» сучасності, які проголошують подібну правду.

Є й такі люди, котрі, дізнавшись, що український баласт викинули за борт польського життя, із «полегшенням зітхнули», навіть побачили в цьому добрий знак. З'являється, як на замовлення, п'ястівська¹²⁹ Польща, монолог про «справжню» Польщу в етнографічних кордонах, байдужу до того, що діється поза її межами, про вихід країни на єдину правильну дорогу. Однак відносини між Україною та Польщею не зникають із життя залежно від конфігурації державних кордонів і політичних систем.

Коли на сцену знову вийдуть люди, побачимо нові декорації, режисуру «вистави», якою керує рука вільних народів, а не те, що зримо сьогодні – режисура в'язниці, поставлена Московією. Тюрми Радянської Росії мають свою силу, відому у всьому світі.

¹²⁹ **П'ясти** – перша історична династія, що панувала в Польщі з 960 до 1370 р.

Перед появою цієї «сцени» хочу звернути увагу на певні, на мою думку, важливі моменти, котрі надають барв «виставі», завжди були й будуть присутні на помості.

Не маю наміру посилатися на історію, не проводитиму історичного аналізу, не вдаватимуся до історіософських роздумів. Хочу розповісти про те, як особисто сприймав українське питання, його переживав, брав у ньому участь, як воно стало частиною мого існування. То буде своєрідний додатковий матеріал до історії, джерелом котрого є життя конкретної людини. У цьому випадку – моє.

*I. Київ. 1982–1914 рр.*¹³⁰

1

Я народився в Києві в 1892 р. Своє дитинство бачу наче крізь туман. У нашому домі була Польща. За порогом мене зустрічав інший світ – непольський: київські будинки, садки, перспективи наддніпрянської далечини. Чарівний, близький, мій. Юрба пропливала вулицями, ставала дедалі більш знайома, я зживався з нею, розумів її. Панувала російська мова. Київська російська громада відрізнялася від населення корінних міст Росії. Російська звучала на вулицях, у магазинах, трамваях, службах, установах. Нею розмовляли старші, молодь, діти. Ця мова не різала вухо.

Російськість Києва не була брутальною, грубою, а навпаки – якоюсь своєю, не привертала уваги. Минали дні, місяці, роки. Перед вікнами нашого будинку пропливала доброзичлива реальність, дивилася на нас, а ми приглядалися до неї. Полякам не було в Києві погано, ризикну навіть сказати – радше комфортно.

Однак невдовзі, не встигли минути перші роки мого дитинства, постав новий образ Росії – держави, котра втілювала злочин, здійснений над Польщею, закувала країну в кайдани.

¹³⁰ Генрик Юзевський народився в 1892 р.

Спостерігаючи за російською реальністю, що «пропливала приязно перед вікнами нашої київської квартири», я помітив ту іншу...

Мою сім'ю відвідували лише друзі-поляки, винятки траплялися дуже рідко. Це були товариші мого батька зі світу мистецтва – художнього й інтелектуального. Ставши учнем Першої київської гімназії, я познайомився з росіянами. В університеті коло моїх російських колег розширилося. Дедалі глибше я занурювався в російське життя. Чимале враження на мене справляли російська література, наука, мистецтво. Аж ось у полі зору з'являється хвиля російського революційно-прогресивного руху. Усе це вплинуло на моє ставлення до російської реальності.

2

У роки, про які розповідаю, тобто до 1914-го, я не помічав у київському світі якогось виразного українського акценту, чіткої соціальної чи політичної позиції. На околицях міста діяв український театр, котрий час від часу ставив вистави народного характеру. Спорадично з'являлись українські видавництва, пов'язані з історією мистецтва, етнографією, спогадами. Перед Першою світовою війною українські амбіції не виходили поза сценічне мистецтво й так звані *толстые журналы*. Український акцент губився, не залишав по собі сліду в шумному місті.

Натомість за Києвом, у селі, Україна дихала на повні груди. Село було українське, самобутнє, не забруднене нічим російським, бриніло українською піснею. Я зустрічався з ним щороку на канікулах. Дивлячись одне одному у вічі, ми почувалися щасливими.

3

Не буду описувати чари природи, неба, землі, Дніпра, Росії, степу, сходу й заходу сонця, української ночі... Це вже зробили поети. Хочу звернути увагу на те, наскільки краса України близька й рідна тому, що польське.

Поляк здатен закохатися в Україну. Вона може стати його другою Батьківщиною, а Польща – зацвісти оригінальними

кольорами. Це не означає, що мусимо писати вірші. Я знаю багатьох тих, котрі не творили поезії, не ділилися роздумами, не складали есе. «Писали» про Україну своїм життям, а радше саме життя «писало» сторінки днів, місяців, років, що минали. Усі вони закохалися в Україну. Це могли бути особи, які нічим винятковим не вражали, не імпонували, дивували, дуже польські, простакуваті й освічені, селяни та високоповажні пани – так про них свого часу говорили. То могли бути діти, котрі дивилися на світ незрячими очима, чи старці, котрі бачили реальність наче крізь туман. А, може, такі очі найкраще «зрять»..., очі малечі, а туман у погляді старших людей так багато пам'ятає.

4

Відбувалося це, попри соціальні, господарчі, політичні чинники, котрі більшою чи меншою мірою впливали на перебіг подій, інколи цілком неопозитивних, трагічних.

Польсько-українська ситуація вимагала й вимагає особливої посвяти. Ані *homo economicus*¹³¹, ані *homo sapiens*¹³², ані навіть різного гатунку політики часто не мали що сказати, однак говорили. Найбільш промовистими в питанні польсько-українських відносин, того, що відбувалося між Україною та Польщею, були дрібні, майже невлімові фактори Польщі й України.

Ми простежували їх у дуже дивних і нелогічних ситуаціях, чули в арпеджіо сміху, гуркоті буднів, акордах мук, безсенсовому скреготанні, інсценізаціях величі та нижчості людини, коханні й ненависті...

Образ польсько-українських відносин важко витлумачити сторонньому глядачеві. Ті, які хочуть зрозуміти, про що йдеться, використовуючи «здоровий глузд» і поняття логіки, нерідко вже з самого початку втрачають ідею, гублять українсько-польське «ми» – основу всієї справи.

¹³¹ **Homo economicus** (лат.) – людина економічна.

¹³² **Homo sapiens** (лат.) – людина розумна.

5

Я здаюся невинним романтиком, натомість необхідним представляється тверезе й реальне сприйняття питання, об'єктивні судження, розумні вчинки. Стверджую, що оцінка, яка не враховує мого підходу та методики мислення, необ'єктивна. Найбільша «тверезість думок» й істинність суджень неможливі без урахування невлених факторів.

Це не означає, що я не ціную теоретичного підходу, применшую значення науки, чіткого підрахунку й логічних понять, необхідних у «квартирі» людини ХХ століття так само, як центральне опалення чи водопостачання... Утім, у суспільстві, соціальній творчості, людському «ми» позиція невлених факторів панівна, конкретна, незамінна. Так стверджуючи, не хочу нікого образити, не маю наміру «докоряти» шановному *homo economicus* або найбільш титулованому *homo sapiens*, які заслужили визнання, нагороди, відзнаки.

Після подібних коментарів мої спогади про роки молодості оживають, набувають кольорів. Стає зрозумілою фраза про зустріч з українським селом – «дивлячись одне одному у вічі, ми почувалися щасливими».

6

Невленими фактори наявні не лише в польсько-українському світі. Це універсальна позиція в системі людських стосунків. Дуже красномовний польсько-угорський світ. Висловлювання «Поляк і угорець – двоюрідні брати» не зводиться до жарту чи анекдоту. Це прислів'я має значно глибший зміст, ніж нам видається. Або польсько-чеські відносини... Тут про «двоюрідних братів» немає й мови.

Якщо йдеться про Росію й Німеччину та їхнє ставлення до Польщі, то не можна оминати елементу взаємної ворожості. Існують й інші вагомні фактори, проте акцент неприязні досить промовистий.

Спостерігаємо також зближення Польщі із західним світом Європи. Це вносить нові ноти в наше життя.

Український світ теж тяжіє до Заходу. Європа виринає не лише у хвилях Вісли, а й у водах Дніпра. Скільки разів за часів мого українського міністрування й навіть раніше я чув висловлювання «на західноєвропейський зразок». Програмне гасло, голос, що закликав до чогось дуже важливого. Так було і є, попри факти та інсценізації, що мають свідчити про зовсім протилежне, як, наприклад, фраза «*волим под царя московского, православного*», висічена на п'єдесталі пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві, або твердження, що Україна є однією із союзних республік, котрі входять до складу Російської імперії.

7

Особливий «музичний слух» давав мені змогу відрізнити польсько-український діалог від українсько-російського. То були дві різні реальності.

Поляки спілкувалися з українським селом охоче й легко. Відбувалося це природно, без перешкод і стримування, було приємне, близьке для двох сторін, певною мірою – «своє». У польських дворах український акцент звучав органічно. Українські слова поляки вживали для висловлення думок, почуттів. Цілком невимушено перемішувалися навзаєм польські слова, забарвлені українською вимовою, з українськими, прикрашеними польськими елементами.

Українсько-російський діалог виглядав інакше – був чимось протилежним. Найбільш неохайний та «*зендичалий*» польський поміщик і його економ, із тих не найкращих представників цього прошарку, для котрих слово *бад* стало синонімом українського селянина, із задоволенням говорили українською. Навіть у приватних розмовах з'являлись українські слова, потрібні для кращого висловлення думок і почуттів. Я знав різні російські середовища. Не говорю про реакційне та «*Черную сотню*», маю на увазі прогресистів, лібералів, демократів, ідейних революціонерів, людей, котрі викликали повагу, симпатію. Не пам'ятаю серед них тих, які б охоче й добре розмовляли українською. Складалося враження, що ці дві споріднені мови дивляться одна на одну косо, повертаються спиною, взаємно калічаться.

Російський наголос відчутно нівечив українські слова. Українська мова відповідала взаємністю – спотворювала чудову російську. Поширене явище. Російське *ударение* мало в *Юго-Западном крае* тяжке життя, якому не позаздриш.

8

Мої лінгвістичні роздуми є своєрідними вказівками на характер відносин між тим, що є українським, польським, російським. Це надзвичайно дражлива тема для Росії. Пригадую, як у своїй промові в Рівному (1927–1928 рр.) я висловив думку, що українські й польські елементи, попри релігійні відмінності та певні специфічні ознаки, споріднені між собою, близькі, а українські й російські, незважаючи на спільне православ'я, наявність акцентів, котрі мали б їх єднати, – чужі. Радянська Росія відреагувала на мій виступ офіційною нотою протесту, надісланою уряду Речі Посполитої. Варто відзначити, що Стронніцтво народове вважало за потрібне звернути увагу Москви на неналежну поведінку чинного волинського воєводи, а потім у конфлікті з ним підтримало російську позицію (*див. статті «Газети варшавської»*).

Моя рівненська промова ґрунтувалася на особистому життєвому досвіді, спостереженнях, почерпнутих ще в ранній молодості. Неодноразово зауважував: навіть якийсь найгірший польський тип, котрий лихословить, для українського села більше «свій», ніж вишуканий російський інтелігент. Не віддякувала польська католичність, не відкидала поляків за поріг рідного, була на свій лад близькою українському життю. Православ'я не стало тим фактором, що об'єднував українську реальність із Росією, попри потужні спроби *обрусення*.

9

Юго-Западный край не Росія, а щось інше. Про нього не скажеш *«тут русский дух, тут Русью пахнет»*... Якби він заговорив, то ми б почули зовсім протилежне. Дуже багато могла б розповісти історія, яка б найкраще обґрунтувала мої спостереження й коментарі щодо тогочасної дійсності. Але, як я

вже зазначав, на історію не посилатимуся. Говоритиму лише про те, що бачив на власні очі, особисто зазнав, у чому брав участь, що стало власною життєвою пригодою.

10

За часів моєї молодості «українське питання» не існувало. Не було знаків як на землі, так і на небі, котрі б на нього вказували чи передбачали.

Безапеляційно й усевладно домінували російська версія, стереотипне сприйняття реальності, що виражала спосіб мислення та канони державності Росії. Говорячи про «російський спосіб мислення», маю на увазі всі відтінки політикуму – від реакційних до найбільш прогресивних.

Ішлося про російську асиміляцію тутешньої дійсності, надання російського акценту місцевому світу. Складалося враження, що все відбувається природно. Здавалося, що російськість та Росія крокували переможною й упевненою ходою без жодних перешкод.

І тут маємо дуже незвичайну та особливу ситуацію. Українське село було вірне собі, попри русифікацію. Вона не залишала на ньому жодних слідів, а якщо такі «сліди» й були, то абсолютно непомітні. Інакше виглядало середовище української інтелігенції. Вона вросла в російську реальність, повністю в ній розчинялася, утрачала свою українськість. Складалося враження, що процес зненаціоналізації, русифікації, місцевої інтелігенції відбувався автоматично.

У гімназії та університеті я зустрів групу русифікованих українців. Свою українськість вони демонстрували скромно й тихо. Це була їхня приватна справа.

У науковому, громадському, політичному житті – то росіяни, котрі мали певні проблеми з *ударением*, дихали російською реальністю, у ній формувалися, боролися, творили, що вважалося природним і закономірним.

Жодної трагедії. Але вона існувала, позбавлена змісту, слів, проблисків свідомості.

Потрібно правильно розуміти процес *обрусення Юго-Западного края*. Росія демонструвала, що має справу з людською масою, де-факто російською, котра розмовляє особливим російським діалектом, зі своїми звичаями. Українці, на її думку, належали до російської сім'ї, були росіянами, у гіршому випадку – якоюсь *разновидністю* російського світу, а не русифікованими *иностранцами*. Слово «русифікація» щодо українців набувало особливого змісту. Саме це й визначало різне трактування Росією українського світу, який, зрештою, у часи, про котрі пишу, так не називався, і польського. Поляк був чимось більшим, ніж *иностранець*, важчим для знищення.

Була поза кордонами Росії дуже дразлива справа, небайдужа *Юго-Западного краю*. Ішлося про галицьких русинів (так їх називали) габсбурзької монархії. Росія реагувала на емансипацію унійно-русинського світу, завзято пропагувала російське православ'я, узялася до навернення галицьких уніатів до православ'я, пробудження в них любові до Росії, їхньої справжньої батьківщини, а Галичину вважала *истинно русской* землею.

Першим етапом російської акції став Почаїв. Відома подія. Знані постаті – єпископ Євлогій, монах Геліодор. Верховодила «*Черная сотня*». Пам'ятаємо «*Почаевский листок*». Усе відповідало природі й духові російського світу.

У роки моєї київської молодості згадана справа час від часу давалася взнаки, потрапляла в поле мого зору. Ті питання не були гідні уваги, нікого не цікавили. Інколи виникали якісь таємничі постаті, чутки, перешіптування.

Пам'ятаю, як одного дня під час навчання в Першій київській гімназії в нас з'явився вчитель німецької мови Яворський. Дивна й нікому невідома особа. Подейкували, що це галицький русин на службі російського уряду.

Ми не забували свої голови російсько-галицькою темою, яка нас не хвилювала. Вона актуалізувалась у ході Першої світової війни. Після того, як російські війська зайняли Львів, митро-

полит Шептицький поїхав у Росію. Я чув, що він вручив цареві меморіал. Неважко здогадатися, що в ньому йшлося не лише про російсько-галицькі справи, але й про питання, котрі стосувалися Риму та Москви. Подейкували, ніби цар власноруч викреслив у меморіалі слово *aspid*, тобто василіан¹³³. Візит митрополита до Росії не був результативний. Шептицький (у чому я переконався в 1930 р.), коли як міністр внутрішніх справ відвідав його в соборі св. Юра під час інспекції до Львова, мав ідею фікс відіграти визначну роль у трикутнику Рим – Львів – Москва.

Російсько-галицька тема знову зазвучала в день, коли Северин Четвертинський вручав генералові Рузьському¹³⁴ золоту шаблю для вшанування зайняття Львова Росією – *генералу Рузьському, освободителю истинно русского города Львова*. Преса гриміла, розповідаючи про ту подію. Однак на цьому не закінчилося. Подібною була позиція Росії й тоді, коли Мало-польщу та Львів зайняли радянські війська. Сталін дуже послідовно втілював давню політику царської Росії, наказав заарештувати й вивезти на Схід унійних єпископів, унійне духовництво розігнати та разом із небажаним населенням територій, зайнятих радянськими військами, запакував до ешелонів, що їхали на Схід.

Сталін як комуніст, ворог будь-якої релігії міг із чистим сумлінням це зробити: таке його право. Не було ані правом, ані обов'язком комуніста Сталіна *насаждать* на землях, зайнятих комуністичними військами, православ'я. Це стало відступництвом від марксистсько-ленінської доктрини. Зрадою було масове імпортування на землі Галичини російського православної духовництва.

У справі, про яку ми щойно говорили, радянська комуністична Росія нічим не відрізнялася від царської. Це дуже промовистий приклад використання марксистської діалектики на користь русифікаційної політики царської Росії.

¹³³ **Василіани** – один з основних чернечих орденів Української греко-католицької церкви.

¹³⁴ **Микола Рузький** – російський військовий генерал піхоти, генерал-ад'ютант, Головнокомандувач Північної армії (1914–1915 рр.), учасник російсько-турецької, російсько-японської та Першої світової воєн.

13

Про поляків, котрі проживали в *Юго-Западном крае*, Росія знала, що це не росіяни, навіть не напівросіяни. Польський світ – це окрема реальність, інша, принципово відмінна, певною мірою Західна Європа, зі своєю тисячолітньою історією, традиціями повстань, католицизмом. Серед *инородцев* Російської імперії поляка вважали винятково важким, ним складно управляти. Були, щоправда, «угодовці»¹³⁵, котрі загальної ситуації не змінювали.

Можливо, російську ментальність найбільше дратував польський католицизм. Саме таке враження склалося в мене під час навчання в гімназії. Дуже характерний і промовистий вірш «Scherzo» Жемчужнікова, сатирична поезія про Росію другої половини XIX ст., де порушено різні теми російського державного й соціального життя, психіки. У творі є такі рядки: *«поляков и полек нас бесит привычка, он вечно католик, она католичка...»* Але й польський характер не давав спокою. Пригадалися слова Пушкіна *«кичливый лях и верный росс»*.

14

Польське середовище мало власну, відмінну від інших позицію, особистий політичний світ. За часів моєї молодості, після повстання, панувала тенденція миритися з тим, що існує. На перший план висувалася національна доктрина в ендецькому трактуванні. Панувала «угода» в різних її виявах. Першість була за заможним світом – землевласниками, промисловцями, торговцями. Вільні професії теж брали до уваги. Усі вони *благонадежны*, розсудливі, практичні. Польська прогресивна інтелігенція браталася з авангардним російським рухом, навіть більше – революційним. Це була позиція майбутнього. Того-

¹³⁵ **Угодовці** (*Ugodowcy*) – польське угруповання, утворене після 1882 р., проголошувало необхідність лояльності щодо російського окупанта з метою збереження національної самобутності.

часна дійсність загалом мала ендецьке забарвлення. Польська інтелігенція, об'єднуючись із російською реальністю, її передовими представниками, на відміну від українців, не втрачала своєї польськості.

Польський *инородець* на Україні став для Росії проблемою через рівень своєї національної свідомості, належності до західноєвропейського простору, бо довго проживав на наддніпрянських землях, сповідував традиції, що єднали польськість із місцевим життям, і, що найважливіше, з огляду на згадану польсько-українську й українсько-польську «близькість».

Поляки не перебували тут на вигнанні чи еміграції, не мешкали тимчасово – натомість були «в себе вдома» за згодою локального українського населення. Росіяни ж прийшли здебільшого для управління; їхній статус «у себе вдома» гарантувала російська імперія, а не тутешнє життя.

Росія не могла позитивно сприймати польсько-українську близькість. Із цього боку загрожувала небезпека, якби поляки «здогадалися». Однак ніхто не «здогадався»: ні поляки, ні українці. Росія також не «здогадалась». Українську «небезпеку» вона відчувала підсвідомо, не усвідомлювала її масштаби.

Не можна забувати, що польсько-українську систему супроводжував сервітут «пан і селянин», який із плином часу почав ускладнювати ситуацію, псував взаємини, не міг існувати, мав зникнути... Як знаємо, «сервітуту» властиві від'ємні моменти. Варто пам'ятати, що в цій компрометуючій обидві сторони системі з'являлися посмішка життя, довірливі родинні погляди. Відносини між польським маєтком та українським селом не були ідилією, а водночас були...

15

Потрібно також звернути увагу на будівництво, архітектуру. У мене завжди складалося враження, що хати, палаци, маєтки, костели, церкви, які в різні часи зводили поляки, були для українського життя «своїми», мистецтвом зрозумілим, близьким навколишньому пейзажеві. Російські будівлі не стали «рідними», залишилися чужими, не мали нічого спільного з

дійсністю, акцентували власну нетутешність. Часто виглядали потворно. Як правило, такими були *присутственные места*, залізничні вокзали, школи й, звісно, казарми. А також церкви, збудовані на Україні росіянами...

«Польські» й «українські» храми виглядали інакше, ніж російські, навіть коли мали в собі щось від автентичної Візантії. Церкви в ярославському стилі були «чужоземцями», немісцевими... Архітектура теж промовляла.

16

Життя на наддніпрянських землях не можливо уявити без урахування польського акценту, котрий проявлявся імпліцитно, у різних формах, у різну пору, за різних обставин. А тим часом геніальний Гоголь, письменник неросійського походження, змалював українське село, яке складалося тільки з українського й російського елементів. Автор не міг уникнути слів «пан» і «панночка», що не змінює загальний зміст. У «*Вечерах на хуторі близ Диканьки*» звучать два голоси – російський та український, котрі заповнюють увесь простір, у якому для інших деталей немає місця.

Гоголь не міг не відати, як насправді було, натомість добре знаючи реальну ситуацію, представив її талановито, проте упереджено, неправдиво.

17

Кілька спостережень й зауваг дають змогу краще зрозуміти обстановку на київських землях, тогочасну систему відносин напередодні Першої світової війни.

1. Для Росії це був однозначно російський край, як я вже згадував, певна *разновидность* російськості.

2. Не тільки для Росії, але й для місцевого українського населення українське питання як самобутня позиція, тобто усвідомлення своєї національної незалежності, політичної й історично-творчої цінності, не існувало навіть у мріях. Легенда давнього минулого жила на маргінесах сьогодення.

3. Це саме варто також сказати й про польське суспільство. Майбутнє польського питання не асоціювалось у свідомості

поляків з існуванням українського чинника, котрий мав з'явитися на історичній сцені та на неї впливати.

Привиди минулого були «невинною грою» фантазії, не тривожили дійсності, у реальності на них ніхто не зважав. Вони також перебували поза українською уявою, чому сприяла чинна ситуація.

Здавалося очевидним, що землі, на яких проживало українське населення, можуть бути територією лише польського використання, чимось на кшталт польського *Юго-Западного края*, освоєного поляками для хвали Вітчизни й добра польського та українського населення...

Майбутнє Польщі видавалося можливим тільки під турботливим крилом Росії. Як потім виявилось, так само думали українці.

18

Перед війною й на її початку поширюється берегами Дніпра звістка про Юзефа Пілсудського та акцію, яку він організував. Його постать не була добре відома загалу. Окремі кола студентської молоді підтримали коменданта. У перший день війни в Києві вже існувало представництво легіонів.

Так трапилося, що рік перед вибухом війни я активно контактував із групою української молоді, котра зосередилася навколо дому Шульгинів. Олександр Шульгин¹³⁶ згодом став міністром закордонних справ українського уряду. Це був мій старший товариш із часів Київської гімназії. Його брат Володимир, визначна й харизматична особистість, загинув у бою під Крутами, воюючи проти більшовицької навали. Був Володимир Д'яконенко, мій близький гімназійний та університетський приятель. Були й інші.

Уперше за моїх київських часів українське питання постало в іншому світлі. Як я вже згадував, на початку війни в Києві

¹³⁶ **Олександр Шульгин** – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. У 1917 р. – член Центральної ради, генеральний секретар міжнародних справ, у 1918 р. – посол УНР у Болгарії, член делегації України на мирній конференції в Парижі, із 1920-х рр. – в еміграції, брав участь в емігрантських урядах УНР.

з'явилося польсько-українське звернення, де українською та польською мовами ми декларували взаємодопомогу в боротьбі за свободу й незалежність Польщі та України.

Так закінчився мій перший київський період. Українська реальність стала на порозі незвичайних, непередбачуваних подій. Трапилося те, що мало трапитися. Невловимі польські та українські фактори промовляли тисячами голосів, супроводжували велике й мале, убогість, приниження, ненависть, кохання, те, що викликає відразу, і те, що захоплює.

II. Київ. 1917–1919 рр.

19

У листопаді 1915 р. мене вислали з Києва на поселення до Саратова, звідки я повернувся в червні 1917 р.

Якщо людині суджено переживати речі неймовірні, що межуються з дивом, то саме «дивом» можна назвати те, що я побачив у Києві. Перед очима ще стояв *Юго-Западный край*, у якому я народився й виріс, російська реальність, інертна маса українського села, повністю русифікована місцева інтелігенція. Повернувшись, виявив Київ українським, столицею Української держави з власним урядом, парламентом, адміністративним апаратом. Зникло *трехцветное знамя*, на його місці возвеличувався *блакитно-жовтий прапор*.

Російська реальність, ніби за помахом чарівної палички, змінилася на українську. Це відбулося в ході інших важливих подій: поразка Росії у війні з Німеччиною, революція в Росії, розвал Російської імперії. Такий перебіг історії був цілком закономірний.

Про «закономірність» можна багато сказати. Наприклад, подати вичерпну хроніку, тобто історичний образ того, що відбувалося свого часу на наддніпрянських землях. Це зроблено. Проте сумніваюся, чи належно представлена головна тема. Ідеться про самостановлення українського світу, який піднімався власними силами, а не лише завдяки сприятливим зовнішнім умовам. Лише усвідомлення цього факту надає остаточного

змісту тому, чим була «закономірність». Стає зрозуміло, що в певних обставинах національна реальність, здавалося, цілковито пригнічена, пасивна, «беззахисна», може вибухнути свободою та незалежністю.

Саме це й насамперед це треба брати до уваги, коли говоримо про Наддніпрянську Україну тих часів.

Україна воскресала до незалежного існування, як фенікс із попелу мотлоху реальності *Юго-Западного края*. Мимоволі звучать слова: «Слава Україні».

Із того моменту Україна має державну позицію. Ніхто й ніщо не може це змінити, попри подальші поточні перипетії, навіть дуже трагічні, котрі руйнують українське життя.

Образ «чарівної палички», про яку я згадував, не завжди асоціювався з позитивним началом, інколи виглядав жалюгідно. Супроводжували його різні явища. Людина й людські справи часто не виглядають достойно.

Однак усе це не змінює суті справи, не применшує реальності, правдивості образу, не послаблює «українського свята».

20

Хочу навести кілька моїх вражень і спостережень.

Через «вибух України» зрусифікована місцева інтелігенція почала швидко українізуватися. Чимало державних посадовців, не говорячи вже про дрібних службовців, українців за походженням, мусило вчитися правильно говорити й писати українською. Ішлося про *державну мову*. Мені розповідали, що багато українських міністрів брали уроки в Йоахима Волошиновського¹³⁷, відомого українофіла та публіциста, який свого часу одним із перших випустив український буквар. Якщо не помиляюся, у видавництві «Світова зірниця».

¹³⁷ **Йоахим Волошиновський** – польський громадський діяч, журналіст, посол Сейму, де став головою «Волинського парламентського кола», сенатор ІІ РП, літературний редактор, українофіл, активно підтримував процес налагодження українсько-польських відносин, організатор масового кооперативного руху, разом із письменником М. Левицьким розробив та видрукував навчальний посібник «Krótki kurs języka ukraińskiego w 10-ciu lekcjach» («Скорочений курс української мови в 10-ти лекціях разом із маленьким словником відомих виразів»). – Луцьк, 1928).

У тогочасних місцевих органах влади українською володіли по-різному. Неоднаковими були місцеві службовці. Наприклад, відомий у Київському університеті на юридичному факультеті професор Ейхельман – типовий добродушний старий німець, улюбленець студентів. Я зустрівся з ним, коли він працював на посаді віце-міністра в Міністерстві закордонних справ. Пам'ятаю особливу українську вимову професора. Склалося враження, я навіть переконаний, що Ейхельман віддано виконував свої обов'язки, був українським патріотом. Якби хтось убачав у ньому іноземного, німецького, агента, попав би пальцем у небо.

Людей неукраїнського походження було мало, *gros*¹³⁸ становили переважно русифіковані українці. Рівень русифікації не впливав на вірність Україні.

Українська державність не опиралася виключно на місцеву інтелігенцію. Важливу роль відіграло село. Можливо, навіть основну.

Не можу ще раз не згадати про враження, яке сьогодні живе в пам'яті. У вирі швидкоплинних подій перед моїми очима дуже чітко, виразно постає один київський зимовий день. Вулиця... Сніг. Того дня в центрі міста зібралось багато сільських саней. Коні *дядьків*, солдати в шинелях або селянському одязі, баранячі шапки, гвинтівки... Хвиля котилася Києвом. Отаман Петлюра.

Пригадується також інша красномовна сцена юрби. У приміщенні київської опери відбувалася якась важлива державна урочистість, вагома для України подія. На площі біля опери стояв багатотисячний натовп, який без диригента на кілька голосів співав «Заповіт» Шевченка. Диригувала природна українська музичність. Це був своєрідний музичний феномен, водночас спонтанна демонстрація українськості.

Не порушую питання участі в наддніпрянському світі галицьких українців, що перебували під Австрією. У формуванні

¹³⁸ **Gros** (із фр.) – основна частина.

української державної реальності над берегами Дніпра вони відіграли певну роль, проте незначну. Не йдеться про видатних письменників, істориків. До цієї теми я ще повернусь.

21

Київський російський світ не бажав погодитися з тим, що сталося, демонстрував свою позицію. Україна не могла розраховувати на союзників – проти неї стояли противники. Ворожість виявлялася по-різному, починаючи від зневажливої посмішки, закінчуючи винищуванням усього українського. Надіялися на зміну ситуації, Денікіна, Колчака, Врангеля, московських більшовиків. У російській свідомості далі панував *Юго-Западний край*.

Коли, однак, говоримо про Росію, не можна обмежитися тим, що я попередньо сказав. Не варто залишати без уваги позицію Тимчасового уряду й «велику безкровну» революцію. Проголошувалися державна емансипація України та її федерування з Росією. Це знайшло відгук в українському світі. З'явилась Українська партія соціалістів-федералістів¹³⁹, котра у свій час відіграла не менш важливу роль. Одним із її керівників був згаданий вище Олександр Шульгин.

Тимчасовий уряд переламав традиційну позицію царської влади щодо України, був чимось новим, інакше сприймав українську справу. Це свідчило про наявність у російській реальності потенціалу, прогресивних, демократичних кіл, революційних середовищ, що впливало на київську російську громаду, однак не мало достатніх сил змінити загальну соціальну позицію.

¹³⁹ **Українська партія соціалістів-федералістів** (УПСФ) – ліберально-демократична партія, що постала в червні 1917 р. із колишніх членів Української демократично-радикальної партії та Товариства українських поступовців, складалася переважно з інтелігенції, яка провадила активну національно-культурну роботу.

На відміну від російського, польське суспільство не було ворогом української державності загалом, емансипації зокрема. Ризикну заявити: навіть із симпатією спостерігало за тим, що відбувалося. Російсько-польські контакти інтелігенції, відсутність політичної уяви в оцінці поточних подій, традиційний, закоренілий роками спосіб мислення й поведінки спричинили те, що польська громада «особисто» не ангажувалася, не відчувала обов'язку разом з українцями будувати вільну та незалежну Україну. З українським світом її єднали близькість побуту, спогади минулого, якесь невисловлене польсько-українське й українсько-польське братерство; лякали привиди минувшини – родинні.

Польська община цікавилася польськими справами «у себе вдома», де неохоче сприймали нові зміни, думки, моду. Польський національний комітет на Русі, який усе ще успішно діяв, не визнав потреби замінити слово *Русь* на *Україна*. В українському політично-державному світі бракувало сильної польської позиції. Усе відбувалося «поза нами». Звісно, поляки були всюди, де кликала українська державна система. Діяла група польських послів у Центральній раді. Пам'ятаю свої розмови з її членами – Владиславом Корсаком і Казимиром Домославським. Ми мали Міністерство з польських питань і міністра-поляка, київського мецената Міцкевича. У відомствах також служили поляки.

Україна дозволяла польському життю глибше дихати, створювала умови для освітньої, соціальної, мистецької діяльності, забезпечувала культурну автономію відповідно до схваленої доктрини австрійського канцлера Реннера¹⁴⁰.

¹⁴⁰ **Карл Реннер** – видатний австрійський політичний діяч, перший федеральний канцлер Австрії після розпаду Австро-Угорської імперії, перший президент Австрії після Другої світової війни, один з авторів програми культурно-національної автономії (вирішення національного питання в багатонаціональних державах), розглядав націю як духовно-культурну спільноту, уважав, що тільки держава може створити юридично-правові рамки міжнародних відносин.

Польський Київ переживав ренесанс. Немало для цього зробили поляки, свого часу евакуйовані з Центральної Польщі у зв'язку з російсько-німецькою війною. У Києві проживали відомі літератори, науковці, митці, котрі брали участь у місцевому польському житті.

23

Так усе розпочиналося. Потім налетів ураган. Але й «початок» став життям на вулкані. Уже тоді «грунт» не був міцний. Усе частіше про себе заявляли сили, що дримали всередині днів успіху.

Країну накрила хвиля солдатів, котрі поверталися додому з фронту. Ішли поодиночці чи гуртом. Інколи це нагадувало багатотисячні спонтанні демонстрації. Пам'ятаю гамірний натовп вояків на Великій Володимирській. Вони йшли в бік університету. Несли на руках відомого в той час Гінтовта-Дзевалтовського¹⁴¹, головного комісара «розпаду фронту» й того, що приховано за гаслом «війна – війні».

Повертаючись додому, солдатська маса тягнула за собою дух деморалізації та розваг. Присутність вояків, які поверталися з фронту, додавала емоцій, тріумфувала радикальна демагогія. Формувалась ідеальна ситуація для пропаганди, зміцнення авторитету більшовиків. Їхні гасла соціальної революції ніхто не міг затьмарити. Московський більшовизм переможно входив у збуджену емоціями реальність. У тогочасній ситуації то була виграшна позиція. Будь-які конструктивні дії не мали жодного шансу на успіх.

За вивіскою соціальної революції, що виблискувала всіма кольорами, ховалися московська агресія, непомітна пропаганда. Про це не говорили, навіть урочисто заперечували. Демонстративно проголошували лозунги незалежності народів, які входили

¹⁴¹ **Ігнацій Гінтовт-Дзевалтовський** – народний комісар воєнних та морських справ УСРР, міністр закордонних справ Далекосхідної республіки, посол Далекосхідної республіки в Китаї, резидент розвідувального управління штабу РККА в балтійських державах, утік до Польщі в 1925 р.

до складу Російської імперії. Саме більшовизм декларував, що він є промотором їхньої свободи.

Конфронтація гасел із реальністю свідчила про щось інше. Людей можна ошукати, але життя не вдається обманути.

Тому в Наддніпрянській Україні панував гарячковий стан. Градуси часто підвищувалися.

Традиційне російське бажання загарбувати знайшло в марксизмі виняткові можливості для реалізації. Захоплює майстерне використання цього вчення для досягнення цілей, котрі не мали з ним нічого спільного.

24

Крім періоду Центральної ради, варто згадати німецьке, денікінське, більшовицьке панування.

Німецьке правління було радше військово-окупаційне з відсутністю будь-якого інтересу до місцевого життя. Це перехідна влада.

Гетьманська розвага нагадувала оперету. «Сердюцька» дивізія, що складалася зі статних селян, одягнених у сині жупани, відігравала лише декоративну роль. *Синежупанники* на вулицях Києва сигналізували про прибуття цирку... Дещо комічно виглядав гетьман Скоропадський. Особистості з царсько-російською психікою німецький імпресарію наказав грати роль українського патріота.

Зі спогадів тих часів перед очима постають марш німецьких полків головною вулицею Києва, тупання, муштра. Публіка, що стояла на тротуарах, дивилася на все це із сум'яттям. Уперше я почув дудки замість оркестру.

Німецькі «канікули» в Києві не принесли із собою нічого, що б мало політичне чи соціальне значення. Багато говорилося про вивезення українського чорнозему в товарних вагонах, що поверталися до Німеччини. Постійно точилися бої з українськими повстанцями.

Панування денікінців відзначалося реаліями, котрі роками в'їдалися в українське життя. *Единая неделимая Россия, Юго-Западный край*, відновлення того, що існувало раніше.

Я був на параді армії Бредова¹⁴² на Софійській площі. Англійське озброєння й екіпіровка. Солдат виглядав ошатно. Хороше враження справляли крокуючі загони – марш переможців. Парад приймав генерал Май-Маєвський¹⁴³ в оточенні російських посадовців Києва та з-поза міста. З’явилася сила, котра повинна була визначити майбутнє.

Водночас вистачило кілька тижнів, щоб констатувати розпад тієї прекрасної армії, а особливо її офіцерського корпусу. Цей світ не був мені чужий. Я зустрів товаришів із гімназії та університету, одягнених у денікінські англійські мундири. Офіцери з грона київської російської інтелігенції почали займатися торгівлею, постачанням, траплялись афери. Занепад, здавалося, чудового денікінського війська відбувався надзвичайно швидко, супроводжувався водночас розквітом світського життя. Офіцерські дружини відкривали кав’ярні, ресторани, організовували зустрічі, вечірки, виголошували тости, вирішували справи. *Русский дух* безапеляційно панував усюди. Царська Росія повністю заповонила думки й почуття. Полкові, політичні, соціальні традиції... Про військові операції говорили дедалі рідше. Кілька десятків кілометрів на захід від Києва був український фронт. Казали, що то загони петлюрівців. Хорошим тоном уважалося виїхати на кілька годин із міста й постріляти в українців. Денікінське панування не мало перспектив.

Інакше було з більшовиками. Ці реалії не можна навіть порівнювати. Періоди більшовицької влади ставали безперервним страхіттям, систематичним утискуванням місцевої реальності в рамки визначеної в Москві схеми: знищення народу, цілковита русифікація України, боротьба з усім, що неросійське, говорило про Україну, її нагадувало. Економічна ситуація складалася трагічно.

¹⁴² **Микола Бредов** – російський військовий діяч, генерал-лейтенант Генштабу (1917 р.), учасник російсько-японської, Першої світової воєн та Громадянської війни в Росії в складі Добровольчої армії. 1 вересня 1919 р. новопризначений військовий губернатор Києва генерал М. Бредов скасував усі декрети радянської влади.

¹⁴³ **Володимир Май-Маєвський** – восначальник Російської імператорської армії й Білого руху, генерал-лейтенант генерального штабу.

Це, зрештою, відбувалося само собою. Голод став одним із засобів знесилення України. Безхлібні дні деморалізували, лякали, нищили людську гідність, неволили. Над цим усім панувала марксистська ідеологія, загальнолюдські гасла, сяйво свободи й справедливості. Хотілося б сказати, що марксистська діалектика спіймала облизня.

Саме московський більшовизм і був передусім силою, що нищила, стирала особистості, середовища, народи в пил, котрий мав стати матеріалом для створення московської моделі України.

25

Український галицький світ був мені малознайомий. У певний момент я довідався про галицько-більшовицькі переговори. Галицьку Україну представляв Петрушевич¹⁴⁴, більшовицьку Росію – Йоффе¹⁴⁵. Ситуація надзвичайно повчальна, вона свідчила про «легкість» установалення контактів галицьких українців із Москвою. Пам'ятаю, коли перший раз побачив *січових стрільців*¹⁴⁶ – напередодні першого вересня 1919 р., пізно ввечері. Більшовики, відтіснені з Південного Сходу денікінськими військами, швидко залишили Київ. Запанувала тиша. Тоді я проживав поблизу залізниці в західному напрямку. У певний момент побачив патруль, за ним – бронепоезд. Не знаю чому, але пригадалися легіонери. Швидко зрозумів, хто переді мною. *Січовики*. Мені вдалося повернутися додому.

Другий раз я побачив *січовиків* під час моєї подорожі з Києва до Варшави на початку січня 1920 р. Зустрів їх на ділянці

¹⁴⁴ **Євген Петрушевич** – український громадсько-політичний діяч, правник, доктор цивільного та церковного права, Президент й Уповноважений диктатор Західноукраїнської Народної Республіки.

¹⁴⁵ **Адольф Йоффе** – радянський партійний діяч, дипломат, входив до складу радянської делегації під час Берестейських переговорів, належав до троцькістської опозиції.

¹⁴⁶ **Українські січові стрільці** – у ході Першої світової війни єдина українська національна військова формація в складі австро-угорської армії, сформована з добровольців. У Києві в листопаді 1917 р. УСС сформували Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців (СС), який згодом розгорнувся в полк СС, а далі – у корпус і групу СС.

Вапнярка – Плоскирів. Були то більші загони. Мене вразила присутність німецьких офіцерів. Не знаю, чи німці, принаймні так виглядали.

26

Це основні нариси подій, які відбувалися того часу в Наддніпрянській Україні. Творилося щось неймовірне. Людські маси крокували в марші до невідомого майбутнього або гинули на місці в божевільному танці самознищення. У світі людей тривав своєрідний ураган. Замість крапель дощу – тисячі трупів замордованих. Замість подиху вітру – стихія ненависті, що вишкіряє зуби, виття розпачу, повна недовіра. Виступала роса зі сліз.

У Києві говорили, що влада змінювалася 14 разів. Змінювалася, тобто Київ здобували. Відбувалися більш чи менш вагомні події. Більші залишаються в пам'яті, про менші забуваємо. Пригадую, як до Києва на чолі більшовицьких загонів увійшов доцент Київського політехнічного інституту Затонський¹⁴⁷. Це тривало день чи два. Інакшою були ситуація, коли місто захоплював Муравйов¹⁴⁸. Обстріли тривали тижнями. Із Муравйовим був Овсієнко- Антонов¹⁴⁹. З останнім я особисто познайомився в 1930 р., коли, працюючи міністром внутрішніх справ, офіційно приймав його як радянського посла.

У Києві мені навіть не спадало на думку, що ще побачу Антонова-Овсієнка. Я думав про інше, переживав «ураган», слухав винятковий концерт.

У цьому страшному й несамовитому дійстві український голос закликав до боротьби за свободу держави, губився та

¹⁴⁷ **Володимир Затонський** – український радянський партійний і державний діяч, був одним із керівників більшовицького підпілля в Україні, членом Революційної військової ради Київського військового округу, борцем проти українства.

¹⁴⁸ **Михайло Муравйов** – військовий діяч Радянської Росії, командир загонів Червоної гвардії, організатор масових убивств у Києві.

¹⁴⁹ **Володимир Антонов-Овсієнко** – український радянський революціонер, військовий діяч і дипломат, борець проти УНР.

зникав, не залишаючи після себе навіть відлуння. Той голос постійно переслідували, викорінювали, випалювали кров'ю й залізом, заманювали в капкани брехні та обману, людська дріб'язковість, страх забирали в нього силу.

Однак голос не гине. Чому? Можна дати багато пояснень. Із часом знайдуться бажаючі це описати. Мимоволі перед очима постають українське село, бунти в різних місцевостях, німецькі, денікінські каральні експедиції, оргії більшовицького терору. У страшному «концерті» на наддніпрянських землях мотив той звучав виразно, вражав, ставав невіддільним акцентом композиції. На українському небі з'являлися постаті славних отаманів, сільських командирів, «невдомих українських солдатів». Був також Симон Петлюра...

27

12 грудня 1919 р. я залишав Київ. Вирушав до Варшави. Через кілька днів після мого від'їзду місто зайняли більшовики.

Денікінці відступили на захід і південь у напрямку Одеси. Моя подорож із Києва до Варшави тривала шість тижнів. Із Києва до Фастова я їхав сім днів через небезпечну територію, пробиваючись крізь стадо денікінських ешелонів.

Востаннє в цей період я подивився в очі України, коли ми переправлялися через Південний Буг. Дивом мій поїзд переїхав через міст, котрий висів у повітрі, «вибитий із сідла». Перший день Різдва. Потяг зупинився на кілька годин. Я пішов до найближчого села. У хатах було святково. Повертався з українським селом в очах – селом, яке незабаром мали захопити більшовики.

III. Петлюра

28

До Варшави я дістався 26 січня 1920 р. Про мету свого приїзду та супровідні обставини розповім в іншому розділі.

Якщо не помиляюсь, у квітні мене викликали до Бельведеру¹⁵⁰, де повідомили, що маю їхати до Кам'янця-Подільського тоді (Кам'янця-Подільська). Відповідно до порозуміння між урядами Української Народної Республіки та Польщі остання виділяє УНР двох міністрів-поляків: Станіслава Стемповського¹⁵¹ – міністра земельних справ і Генрика Юзевського – віце-міністра внутрішніх справ. Таке рішення стало для мене несподіванкою. За кілька тижнів до цих подій комендант дав мені відпустку. Я гостював у Кракові на запрошення Яна Губерта Ростворовського¹⁵², який, побачивши мої ескізи, попросив зайнятися сценографією його «Милосердя». На другий чи третій день перебування в Кракові мені зателефонували з Бельведеру.

До Кам'янця я виїхав уже не сценографом, а тим, кому довірили відповідальне й складне політичне завдання.

Позитивною обставиною була присутність Станіслава Стемповського. Із першого погляду він став мені близьким, рідним, скрашував дні, місяці, роки.

Пригадую приїзд до Кам'янця. Ранок. Нас зустрів Антоній Мінкевич¹⁵³, комісар Південного фронту. Міністерська посада.

¹⁵⁰ **Бельведер** – палац, збудований у 1819–1822 рр., розмістився у Варшаві, у 1918 р. став резиденцією Начальника держави Ю. Пілсудського, згодом – президентською садибою.

¹⁵¹ **Станіслав Стемповський** – польсько-український політичний діяч періоду УНР, публіцист, перекладач, мемуарист, у квітні 1920 р. увійшов до уряду І. Мазепи як міністр земельних справ УНР, згодом в уряді В. Прокоповича – міністр здоров'я й опікування, після підписання 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору, згідно з яким у Варшаві припинено офіційну діяльність еміграційних структур Державного центру УНР, увійшов до управи, створеної у Варшаві з ініціативи групи діячів УНР, громадської організації «Український центральний комітет», у 1921 р. став членом правління Союзу зближення відроджених народів і співзасновником Інституту досліджень національних справ, був багаторічним головою Польсько-українського товариства.

¹⁵² **Кароль Губерт Ростворовський** – польський драматург, поет, музикант, публіцист.

¹⁵³ **Антоній Мінкевич** – польський гірничий інженер, громадський діяч, міністр, Головний комісар Цивільного правління волинських земель і Подільського фронту з січня 1920 р.

Навіть вища. Ледь я встиг отямитися після подорожі, а переді мною вже стояв ад'ютант Петлюри. Прийшов, щоб відвезти мене на засідання Ради міністрів уряду УНР. Так усе починалося...

29

Українське питання не було для мене першою ліпшою політичною справою, натомість дуже цікавою й важливою. Навіть більш ніж «цікавою». Ішлося про щось особливо істотне, рідне: існування Польщі, польсько-український союз, визволення України з більшовицького ярма, тобто московської неволі. Це стосувалося Польщі, свідчило, що Польща є Польщею.

Багато людей не усвідомлювали й нині не розуміють значення тогочасних подій. Не буде великою помилкою сказати, що чимало осіб, котрі могли в той час діяти, не робили цього, натомість погоджувалися з неправдою. Не говорю вже про тих, які з неймовірним запалом виголошували несусвітні дурниці, залишали поза увагою українське питання, тріумфально носилися зі своїм неучтвом. Навіть сьогодні зустрічаю видатних представників польської інтелігенції, котрі вважають, що «похід на Київ»¹⁵⁴ був погано прорахований, став помилкою, нездійсненою мрією...

30

У моїх висловлюваннях, основою яких стали особисто отриманий досвід і пережиті враження, бракує похвали на адресу польського світу. Існувало, утім, й інше середовище. Не йдеться про таких видатних історичних діячів, як Юзеф Пілсудський, Симон Петлюра, їхніх найближчих побратимів, певні суспільні кола та середовища; маю на увазі безіменну польську

¹⁵⁴ **Похід на Київ** – військова конвенція 24 квітня 1920 р. між УНР і Польщею проголошувала армії обох держав союзниками в боротьбі за визволення України та проти подальшої більшовицької експансії на Захід. 25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські збройні сили форсували Збруч, 26 квітня зайняли Житомир і Коростень, за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини, Бердичева, Козятина та 7 травня 1920 р. вступили в Київ.

громаду, а навіть більшою мірою українську, тобто «простих людей». І саме тут українсько-польська й польсько-українська правди показують справжнє обличчя, дивляться одна одній у вічі.

31

Є будні та свята, існує щоденне й святкове. Дихаємо щоденним, повністю в нього занурюємось. Але так тільки здається. Святковість чи незвичайність постійно супроводжує наше буття, є його основним акцентом, натомість не завжди про себе нагадує, часто просто зникає, інколи засліплює очі, звучить навколо нас невловимою мелодією.

Що більше «святковості» в нашому житті, то воно пишніше й прекрасніше.

Пишу про це саме тут, адже в моїй петлюрівській епопеї акцент «святковість» виблискував як зірка. То зовсім не означає, що щоденність залишила сцену й пішла за куліси. Зазвичай повсякденність асоціюється нам із «прозою життя».

Мої дні в Кам'янці були «святкові», небуденні, незвичайні, водночас «прозаїчні». Я працював, відвідував засідання, вирішував типові для таких обставин питання. У цьому й полягала «проза». Однак навіть потік буденних справ не затьмарював особливого настрою тих днів.

32

Моя петлюрівська епопея розпочалася з моменту, коли я потрапив на засідання Ради Міністрів УНР. Зібрання вже тривало. Я увійшов до залу, привітався, зайняв своє місце. Головував Петлюра. Його я бачив уперше, тому з цікавістю придивлявся, слухав, як виступає. На засіданні обговорювали поточні справи й заяви окремих міністрів.

Після зібрання отаман запросив мене до свого кабінету. Це була наша перша розмова. Потім ми зустрічалися досить часто.

У міністерстві я брав участь в опрацюванні структури відомства, законодавчих пропозицій, розпоряджень, обіжників, циркулярів. Користувалися матеріалами польського Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку із ситуацією, яка склалася,

практичне адміністрування реалізовували обмежено. На території України тривала війна. Повноцінно можна було працювати лише на окремих ділянках.

33

Крім роботи в міністерстві, я брав активну участь у всьому тому, що відбувалося між Україною й Польщею. Виступав від імені української сторони. Однак був поляком. Про це знали як поляки, так і українці. Це надавало ситуації характерного колориту. У таких умовах не могло бути й мови, щоб традиційно реалізовувати свої посадові обов'язки.

Я був поляком – довіреною особою Польщі. Поляком – українським віце-міністром, довіреною особою України.

Я не був ані «інструментом» Польщі в українському уряді, ані «агентом» або «шпигуном». Польща могла мені довіряти. Не менше могла на мене покладатися й Україна. Я не лукавив. Став мостом зустрічі двох світів, що з вірою дивилися один на одного, «довіреною особою обох народів». У такій ситуації я почувався добре, «по-особливому». Польський та український патріотизм становили єдність. То якийсь зачарований у Польщі скарб, не знаний багатьом полякам, проте це не змінює ситуації. На щастя, так склалося, що мій приятель Стемповський, міністр земельних справ УНР, товариш петлюрівської епопеї, про це «знав» більше, ніж інші поляки. Він був тут відомий, його поважали. Пан Станіслав «побратався» з Україною всім своїм життям, мав великі можливості в українському світі й, що особливо важливо для мене, контрастигував таємничу особу Генрика Юзевського – головного коменданта КН Ш¹⁵⁵ і ПОВ¹⁵⁶ у Києві, водночас представника польського Головнокомандування на Сході.

¹⁵⁵ **Головна комендатура Ш (КН – *Komendatura Naczelna*)** – структурна одиниця ПОВ у Києві.

¹⁵⁶ **Польська організація війська (ПОВ – *Polska Organizacja Wojskowa*)** – таємна військова організація, створена в 1914 р. з ініціативи Ю. Пілсудського спочатку для диверсійних цілей у тилу російських військ. У ході Першої світової війни її таємна діяльність поширилася на Україну, Росію, Австро-Угорщину. Після 1917 р. перейшла на антинімецькі позиції.

Як відомо, КН III була армією, котрій довірили винятково відповідальне завдання, асоціювалася з Генеральним штабом. Саме це створювало непотрібну атмосферу навколо моєї особи. Я був зв'язаний зі штабом, у перспективі виднівся II відділ.

Загалом стосунки склалися добре. Панували дружня й приязна атмосфера. Степовський знайшов своїх давніх товаришів, зустрічався з людьми, котрі чули про нього, горнулися до п. Станіслава. Знаємо його особливий шарм... Крім наддніпрянців, було також кілька українців із Малопольщі, серед них – відомий Макух¹⁵⁷, свого часу посол у віденському парламенті, тепер – мій колега з Міністерства внутрішніх справ – другий віце-міністр. Судилося мені ще раз побачитися з ним уже як сенатором Речі Посполитої від Українського клубу Східної Малопольщі в 1930 р.

Кожен, хто перебував у Кам'янці, жив фронтом, тобто польським наступом на Київ. Українські загони ще тільки формувалися. Польща в межах тогочасних можливостей мала постачати зброю, екіпіровку, необхідну техніку. З українських військових, із якими я зустрічався, запам'яталися ген. Безручко¹⁵⁸, командувач шостої дивізії, ген. Удовиченко¹⁵⁹, командувач третьої дивізії, генерал Загородський¹⁶⁰, котрий мав свою групу.

Очі всіх були звернені до Польщі, серця бились Україною й Польщею. Панувала постать Юзефа Пілсудського, котрого Петлюра в наших розмовах називав «Пан комендант». Отаман був символом і вождем України, що боролася за свободу. Саме це та насамперед це характеризувало тогочасну ситуацію.

¹⁵⁷ **Іван Макух** – галицький державний, громадсько-політичний діяч, голова Української радикальної партії в 1930–1939 рр., посол до Галицького Сейму (у 1908–1918 рр.), делегат Української Національної Ради ЗУНР, із січня 1919 р. – державний секретар внутрішніх справ, сенатор у II Речі Посполитій.

¹⁵⁸ **Марко Безручко** – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, у 1921 р. керував військовим міністерством уряду УНР за кордоном (в екзилі).

¹⁵⁹ **Олександр Удовиченко (Удовидченко)** – військовий і громадський діяч, генерал-полковник в еміграції, віце-президент УНР в екзилі в 1954–1961 рр.

¹⁶⁰ **Олександр Загородський** – військовий діяч часів УНР, генерал-полковник Армії УНР (в еміграції), командир Волинської дивізії, учасник Першого зимового походу, заступник Головнокомандувача армії УНР.

Між Україною й Польщею сформувався клімат, котрий став змістом українського та польського життя. До польсько-української історії входила ще одна дуже важлива й визначальна сторінка – українсько-польське братерство в боротьбі за свободу України.

Ми жили й працювали в Кам'янці, чекаючи на просування фронту, щоб слідувати за ним. Зблизилися та потоваришували з Мінкевичем, комісаром Південного фронту. Інколи відвідували «Окопи святої Трійці»¹⁶¹ – місце, що заворожувало кожного. Сам Кам'янець, зрештою, справляв враження казкового міста, яке лежало серед чарівних пагорбів. Сенкевич слушно вибрав його й наддністрянські землі фоном для зображення зворушливих історій героїв свого роману.

Тлом моєї петлюрівської епопеї із самого початку став виняткової краси пейзаж, єдиний у світі.

Долина колоподібної форми, оточена пагорбами. По середині вертикально піднімався масив скель. Саме там виростало місто, захищене мурами, із монастирями, костелами, житловими будівлями – як Краків польське. Біля підніжжя бачимо срібний перстень Смотрича, що щільно оточує Кам'янець. Зі світом місто єдне великий, масивний турецький міст, на другому кінці якого височіє знайомий нам замок. Там загинули Володийовський та Кетлінг¹⁶².

Кам'янець пахне казкою, але є чимось більшим, ніж казка, реальним, а тому ... ще казковішим.

34

Як я вже попередньо згадував, служба в Міністерстві внутрішніх справ відступила для мене на другий план. Генрика Юзевського поглинала роль «довіреної особи двох народів»,

¹⁶¹ **Окопи святої Трійці** – фортифікаційна споруда поблизу села Окопи (Тернопільська обл.).

¹⁶² **Володийовський, Кетлінг** – персонажі історичного роману Г. Сенкевича «Пан Володийовський».

перебіг актуальних українсько-польських відносин, формування політичного українського світу, а передусім – постать отамана.

Петлюра був загально визнаним авторитетом. Погляди українців спрямовувалися на нього. Він керував, видавав накази, приймав рішення, став українським вождем у повному значенні цього слова. Саме отаман насамперед міг говорити від імені України, яка боролася за свободу.

Петлюра, живий, активний, ініціативний, інколи суворий, категоричний, водночас чуйний, мав у собі «український ліризм», традиційний елемент народного життя загалом і пісні зокрема.

Особа Юзефа Пілсудського справляла на отамана велике враження, наближала до Польщі, полегшувала взаєморозуміння з нею. Можна ризикнути заявити: якби не маршал – не було б польсько-української єдності. Також не було б її без отамана. Саме вони в тогочасних умовах змогли воскресити одвічне польсько-українське «ми».

Чимало осіб підтримувало Пілсудського й Петлюру. З українського боку важливу роль відіграв Андрій Лівіцький¹⁶³, посол УНР у Варшаві, прем'єр. Працювали міністри й співробітники міністерств, діяла мережа закордонних відділень УНР. У Парижі перебував Тишкевич¹⁶⁴, українізований поляк, авторитет в українському світі. У Відні служив барон Василько¹⁶⁵, галицький українець. Були й інші, про котрих не

¹⁶³ **Андрій Лівіцький** – український громадсько-політичний діяч, у 1919 р. як голова дипломатичної місії УНР у Польщі виїхав до Варшави, у 1920–1921 рр. – виконувач обов'язків голови уряду УНР, 1922–1926 рр. – голова уряду УНР в екзилі.

¹⁶⁴ **Михайло Тишкевич** – український громадський, політичний діяч, митець, літературознавець, дипломат, публіцист, меценат, голова дипломатичної місії УНР при Апостольському престолі, очолював українську делегацію на Паризькій мирній конференції.

¹⁶⁵ **Микола Василько** – український громадсько-політичний діяч, професійний дипломат, посол Буковинського сейму (1898–1918 рр.), після проголошення ЗУНР був її першим дипломатичним представником у Відні, у 1919 р. призначений послом УНР у Швейцарії в ранзі міністра.

згадуватиму. Цікаво, що відомий свого часу Вольдемарас¹⁶⁶ колись був українським дипломатом.

Поза урядовою машиною існував «парламент», котрий складався з послів – представників окремих партій, сформованих у виняткових і незвичайних умовах.

Таким був Кам'янець, який спрямовував свій погляд на Польщу та Україну.

35

Через певний час у зв'язку з просуванням фронту український уряд на чолі з отаманом Петлюрою змінив місце свого перебування. Одного дня ми опинились у Вінниці.

Залишилася позаду неймовірна краса Кам'янця. Вінниця зустріла нас блискучим сонцем, радісною зеленню, атмосферою оптимізму. Справи йшли добре... Польсько-українські відносини ставали стабільнішими, не було загострень, непорозумінь, конфліктів. Українська державна реальність прогресувала. Фронт просувався на Схід. Наступним етапом для уряду мав стати Київ.

Я та п. Станіслав мешкали неподалік від Петлюри, який оселився, якщо не помиляюсь, у приміщенні музею чи в палаці Грохольських із П'ятничан¹⁶⁷. Ми були в хороших стосунках з оточенням отамана. Нас зустрічали привітно, із посмішкою. Не виникало труднощів під час служби. Так було в усіх офіційних установах. Наша польськість не дивувала – була «польськістю українською», милою українському серцю, близькою.

Одного дня Петлюра довірив мені привезти з Могилева-Подільського групу осіб з українського *запілля*. Вони брали участь у партизансько-військовій акції генерала Омеляновича-

¹⁶⁶ **Аугустінас Вольдемарас** – литовський державний діяч, учений, перший прем'єр-міністр Литви, брав участь у мирних переговорах із Німеччиною та її союзниками в Бресті в січні 1918 р., формально входив до складу делегації УНР як радник.

¹⁶⁷ **П'ятничанський замок-палац** (інші назви – **П'ятничани, Палац Грохольських**) – колишній маєток Грохольських, розміщений у селі П'ятничани (нині – частина Вінниці).

Павленка¹⁶⁸. Мені доручили від імені отамана й уряду привітати делегацію й привезти до Вінниці.

Я виїхав до Могилева спеціальним поїздом. Зорієнтувався, що йшлося про поважних осіб. Найважливіший із них – Мазепа¹⁶⁹ – не особливо мені сподобався. Мовчазна постать, типовий есдек¹⁷⁰. Есдецька ментальність завжди справляла на мене гнітюче враження. Саме так трапилося з Мазепою. Крім нього, я познайомився із Сергієм Тимошенком¹⁷¹, майбутнім міністром шляхів. Були й інші.

Під час подорожі мене супроводжував майор Макс Левін, легіонер, мій близький приятель, відома постать, того часу зв'язковий офіцер при отамані. Він не походив із кресів, але, опинившись у польсько-українській реальності, почувався тут надзвичайно комфортно. На вокзалі в Могилеві нас вітав український комісар, котрий керував містом; після зустрічі з групою *запілля*, дотримання офіційних протоколів, проведення розмов я здійснив міністерську інспекцію, оглянув місто та повернувся до Вінниці.

Могилів справив на мене специфічне враження. Тут також панувала наддністрянська аура, проте не було піднесеності Кам'янця. Натомість відчувався дух Сходу. Це було помітно в пейзажі та, насамперед, у людях. Можливо, це особливий (східний) тип вроди жінок.

Повертаючись до Вінниці, ми мало розмовляли. Товариство небалакуче, яесь чуже. Зустрівши Мазепу, Петлюра провів із ним кількаденні переговори, результатом чого стали зміни (на

¹⁶⁸ **Михайло Омелянович-Павленко** – генерал-полковник Армії УНР, український воєначальник, до 1917 р. – полковник російської армії, за доби УНР – генерал армії УНР, начальний комендант Української галицької армії (УГА).

¹⁶⁹ **Ісаак Мазепа** – український політичний і державний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії, лідер Української соціалістичної партії, яка утворилася на еміграції.

¹⁷⁰ **Есдек** – соціал-демократ.

¹⁷¹ **Сергій Тимошенко** – український архітектор і суспільно-політичний діяч. У 1919–1920 рр. – міністр шляхів в урядах УНР І. Мазепи, В. Прокоповича та А. Лівичького, активний поборник ідеї українізації Православної церкви в Польщі.

мою думку, не зовсім удалі, що, зрештою, згодом підтвердив перебіг подій) на посаді прем'єра. Андрія Лівницького звільнили. На його місце призначили Мазепу, який на цьому посту довго не затримався.

36

Найвизначнішими подіями того періоду стали приїзд до Вінниці Юзефа Пілсудського та його зустріч із Петлюрою. Це була надзвичайно важлива й зворушлива мить.

Тема надто глибока, аби її тут обговорювати, виняткової історичної ваги. Лише зазначу, що на офіційній аудієнції отаман представив мене комендантові як українського міністра.

Пам'ятаю всю урочистість. Уряд УНР – *in corpore*¹⁷². Високі військові чини. Урочистий бенкет. Почесні місця за столом зайняли Петлюра й Пілсудський. Отаман піднявся та на честь коменданта виголосив довгу промову. Петлюра, вождь України, мав талант до виступів, говорив зворушливо, із властивою українцям емоційністю, піднесено. Казав про польського керманіча Пілсудського, українсько-польське братерство, польську допомогу в боротьбі за свободу України. Присутні слухали промову надзвичайно уважно, сприймали з відкритим серцем. Вона не звучала офіційно, формально, банально. У ній відчувався подих правди.

Потім виступив Пілсудський. Його слухали дуже пильно, напружено, як одкровення чи вирок. Комендант говорив про польсько-український союз, братерство зброї, боротьбу України за свободу й допомогу в ній Польщі, зрештою, про ті старання, які повинна докласти Україна, аби зберегти свою незалежність, про нагромадження власних сил для захисту від ворога.

У різні пори та в різних умовах судилося мені відчувати велич Польщі. Я став свідком багатьох історичних подій, серед найбільш пам'ятних – перебування Пілсудського у Вінниці.

37

Через певний час за дорученням отамана я поїхав до Києва. Місія була надзвичайно відповідальна та ще більш «українська».

¹⁷² **In corpore** (лат.) – у повному обсязі.

Мені довірили від імені уряду УНР перейняти владу з рук генерала Ридза-Сміглого й призначити українського комісара Києва, а також поспілкуватися з колом української столичної інтелігенції, що гуртувалася навколо вельмишановного Сергія Єфремова¹⁷³, запросити до участі в державній роботі. У ході кількох розмов з отаманом ця тема обговорювалася дуже детально.

Мій приїзд до Києва був досить оригінальний, навіть неймовірний. Відомий польській громаді Генрик Юзевський, киянин із народження, учень Першої київської гімназії, студент Університету імені св. Володимира, громадський діяч, голова «Філареції»¹⁷⁴, музикант, засновник і сценограф польського театру «Студіо», разом зі Станіславою Висоцькою¹⁷⁵, з'являється в Києві як український міністр, приймає місто від імені уряду УНР, призначає українську адміністрацію... Мої друзі та знайомі були подивовані такою нетиповою ситуацією...

Варто описати сцену офіційної передачі генералом Ридзом-Сміглим київської влади українському міністрові Генрику Юзевському. Формальна урочистість. У ній узяли участь Головний комендант ПОВ і підлеглий йому Головний комендант КН Ш.

Комісаром Києва від імені уряду УНР я призначив професора Лоського.

Сергія Єфремова зворушила та втішила зустріч із посланцем Петлюри й представником українського уряду, який прибув з особливою місією. Це був акт визнання отаманом та урядом

¹⁷³ **Сергій Єфремов** – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української академії наук (із 1919 р.), публіцист, один із творців української журналістики, брав участь у розробці концепції української державності.

¹⁷⁴ **«Філареція»** (*«Filarecja»*) – польська студентська організація, створена в 1913 р. в Києві (повна назва – Прогресивно-незалежна академічна організація в м. Києві «Філареція»), складалася з шести гуртків самоосвіти, активно займалася випуском прокламацій, культурно-просвітницькою та агітаційною роботою для мобілізації молоді до участі у відбудові незалежності Польщі.

¹⁷⁵ **Станіслава Висоцька** – польська актриса, режисер, педагог, мала ангажемент у польських театрах Варшави, Кракова, Познані, Львова, період театральної творчості 1911–1919-х рр. пов'язаний із Києвом.

Єфремова, його групи, а також запрошення до співпраці. Мене вітали з відкритими обіймами. У ході розмов прийняли рішення, що до Вінниці поїдуть В'ячеслав Прокопович¹⁷⁶, Ніковський¹⁷⁷, Саліковський¹⁷⁸, Зайцев¹⁷⁹ і ще кілька осіб.

Діставшись Вінниці, Прокопович невдовзі став прем'єром, Саліковський – міністром внутрішніх справ, Ніковський – міністром закордонних справ.

У Києві я цікавився не лише службовими справами. Родинне місто надихало на роздуми, дивилося на мене так, як і раніше, попри пережиті трагічні події.

Найбільше враження справляли польські мундири у вуличному натовпі. Домінував веселий настрій, джерелом якого були польські солдати, бадьорі, життєрадісні, котрі танцювали на площах та у скверах із киянками. Такого столиця ще не бачила, хоча не одна армія тут крокувала. Навіть українські вояки не мали такого успіху, радше – подібних його проявів. Колись комендант пояснював мені, що характерні риси польського жовніра – хороший настрій і весела вдача. Саме це відрізняє польську армію від інших та є серйозною перевагою на війні.

Польська громада, переживши багато складних подій, також посміхалася. Панували пожвавлення, радість. Проте це не тривало довго. Знову на порозі вималювалася похмура тінь уже знайомої долі. Поспішали. Польща... Від'їзд.

¹⁷⁶ **В'ячеслав Прокопович** – український політичний і громадський діяч, педагог, публіцист, історик, у 1920 р. – голова Ради міністрів УНР, із 1921 р. перебував на еміграції, із 1924 р. у Парижі тісно співпрацював із Симоном Петлюрою, після трагічної загибелі якого став Головою екзильного уряду УНР (1926–1939 рр.).

¹⁷⁷ **Андрій Ніковський** – український громадський і політичний діяч, літературознавець, мовознавець, журналіст, заступник голови Центральної ради, емігрував разом з урядом УНР до Польщі, де в 1920 р. обіймав пост міністра закордонних справ в уряді В. Прокоповича.

¹⁷⁸ **Олександр Саліковський** – український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст, міністр внутрішніх справ Директорії УНР.

¹⁷⁹ **Павло Зайцев** – український учений-літературознавець, член Центральної ради, начальник культурно-освітнього відділу армії УНР.

У моєму власному серці та в серцях моїх близьких не вшухав біль за вивезеними з Києва на смерть і муки пео́в'яків¹⁸⁰. Про їхні сім'ї напишу пізніше.

У київських спогадах з'являється постать мого давнього знайомого, навіть приятеля, Карла Ярошинського¹⁸¹. Це був найбагатший чоловік в Україні й один із найзаможніших у Росії. У свій час він служив фінансовим радником царської сім'ї. Отож, кожного ранку Ярошинський приходив до мене для вирішення поточних грошових справ у рамках співпраці з українським урядом. Мав великі плани. Тоді я зупинився в моїх тестів на Тарасовській, 5. Регулярні візити Карла привернули увагу єврея-банкіра, котрий мешкав поверхом вище. Сусід попросив пані Болевську влаштувати зі мною зустріч. На моє запитання, чому він цікавиться п. Ярошинським, відповів (ми розмовляли російською): *«Идете Вы по улице – и ничего, я иду – тоже ничего, идет Лев Броцкий (найбільша київська банкірська родина) – и ничего... Идет Карл Иосифович Ярошинский – подымает миллион и кладет в карман... Вот кто Карл Иосифович Ярошинский»*.

«Київська посмішка» закінчилася. Насувалася гроза. Я повертався до Вінниці в атмосфері загального роздратування. Не пам'ятаю, як так трапилося, але їхав товарним поїздом. У Білій Церкві у вагоні з'явився Ярошинський, задиханий, інший, відразу ліг на брудній соломі. Згодом підійшов невідомий мені ротмістр, знайомий п. Карла, і повідомив про прорив фронту Будьонним. Я отримав ще одну можливість подивитися на Київ у надзвичайних обставинах.

38

Розпочалися вінницькі дні, коли фронт відступав. Вони відрізнялися від тих, коли фронт просувався вперед. У певний момент я отримав розпорядження евакуювати місто. Нас

¹⁸⁰ Пео́в'як – член Польської організації військової.

¹⁸¹ Карл Ярошинський – польський підприємець, фінансист, філантроп, масон, був найбагатшим поляком на переломі XIX–XX ст., власник і співвласник великої кількості підприємств, банкових установ Польщі та Росії, товариш царської сім'ї Романових.

інформували, що більшовики були вже поруч... Відправивши всіх, я мав залишити Вінницю останнім. Так і було. Пам'ятаю свій від'їзд на машині рано-вранці. Через кілька годин на вулицях та в будинках міста з'являться більшовики. Був гарний літній світанок...

Я доїхав до Жмеринки. На вокзалі в службових вагонах працював уряд УНР. Жмеринка – найбільший в Україні залізничний вузол. На коліях стояло дуже багато товарних вагонів. Одного разу, прокинувшись, я подивився у вікно й побачив сцену, яка мене вразила. Польські залізничники жваво бігали між вагонами та вішали знаки польської залізниці. Ніби це було щось дуже нагальне, надзвичайно необхідне в переддень зайняття міста більшовиками.

Зі Жмеринки ми попрямували далі на Захід. Урешті після різних пригод, зупинились у Станіславові. Наступний етап служби й не лише служби. Новий період. Ми опинилися на еміграції в повному розумінні цього слова. Розпочалося звичайне емігрантське життя – з еміграційним урядом, парламентом, армією. Згодом переїстилися до Ряшева, пізніше – Тарнува¹⁸². Тут затрималися на довше, радше – «на постійно», до підписання Польщею Ризького миру¹⁸³. У цей час я кілька разів їздив у відрядження до Варшави для вирішення питань, доручених мені українським урядом та Петлюрою. Незабаром мене з п. Станіславом відправили у Варшаву. Наша квартира в палаці Рачинських стала ще одним відділенням УНР. Ми постійно контактували з українським посольством на алеї Руж¹⁸⁴, із послом Андрієм Ливицьким, вели переговори з польськими політичними й урядовими установами. Це було своєрідне українське врядування. Пам'ятаю розмову в Бельведері з маршалом Пілсудським. Обговорювали поточні потреби української еміграції. Від отамана я отримав кілька

¹⁸² **Ряшів, Тарнув** – міста в Південно-Східній Польщі.

¹⁸³ **Ризький мир** – договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УРСР, з одного боку, та Польщі – із другого, який формально закінчив польсько-більшовицький збройний конфлікт 1919–1920 рр., визначав кордони між державами.

¹⁸⁴ **Алея Руж** – вулиця у Варшаві.

листів із дорученням вирішити різні справи. Але прийшли дні, котрі сколихнули польську реальність. Просування більшовицької навали. Відсутність допомоги Заходу. Польща залишилася наодинці з ворогом, який прагнув загарбати Європу. Коли здавалося, що вже немає жодної надії, відбулася контратака польського війська на Вепрі¹⁸⁵, потім битва під Варшавою¹⁸⁶, розгром більшовицької армії.

У цей час, за наказом коменданта, я очолював диверсію в разі зайняття Варшави більшовиками. До цього не дійшло. Більшовики не захопили столиці. Інколи ввечері чи вночі, слідкуючи з покинутої квартири українського посольства на алеї Руж за артилерійними спалахами під Радзиміном¹⁸⁷, я забував про обов'язки, покладені на мене з огляду на мою «українськість».

39

Після перемоги Польща відпочивала. Передихали український світ та українська еміграція. З'явилися перспективи. Загони української армії брали участь у захисті Польщі від більшовиків.

Розпочалися переговори в Ризі. Надійшов день підписання Ризького миру. Через якийсь час мене й п. Стемповського викликав тодішній міністр закордонних справ Скірмунт¹⁸⁸ на термінову розмову. Вона відбувалася в Сеймі, у кабінеті біля залу засідань, звідки долинали голоси, шум. Міністр повідомив, що «завтра до Тарнува виїжджає польсько-більшовицька комісія

¹⁸⁵ **Контратака на Вепрі** – контрнаступ 16 серпня 1920 р. польської армії на більшовицьке військо, яке намагалося захопити Варшаву. Ю. Пілсудський зібрав на південний схід від Варшави групу військ із п'яти дивізій піхоти й бригади кавалерії та вдарив у фланг наступаючих армій Західного фронту під командуванням Тухачевського.

¹⁸⁶ **Битва під Варшавою** – «Диво на Віслі» (13–25 серпня 1920 р.) – вирішальна битва польсько-більшовицької війни 1919–1920 рр., у результаті якої Польща відстояла свою незалежність і завдала поразки військам більшовицької Росії.

¹⁸⁷ **Радзимін** – місто за 17 км від Варшави.

¹⁸⁸ **Константи Скірмунт** – польський політик, дипломат, міністр закордонних справ Польщі (1921–1922 рр.).

для визначення місця перебування отамана Петлюри, котрий унаслідок Ризького трактату позбувся права на притулок».

Ця звістка була як грім серед ясного неба. Мені судилося пізнати гіркий присмак політики й так звану «необхідність», що не мала нічого спільного з людською мораллю. Не пам'ятаю, чи попросився я з міністром Скірмунтом...

Я не міг втрачати ані хвилини. Вирішив: буду діяти сам, на власну відповідальність. За дуже короткий час організував виїзд до Тарнува. У вагоні опинився поруч із двома учасниками ПОВ із КН ІІІ. Наказав їм узяти із собою зброю. У такому ескорті з'явився в Тарнуві. Відразу пішов до квартири отамана. Його не застав. Він десь вийшов. Зустрів міністра Ніковського й повідомив, що хочу порозмовляти з Петлюрою в справі, яка не може чекати. За кілька хвилин до кімнати зайшов отаман. Ми залишилися наодинці. Я проінформував Петлюру про ситуацію. Зізнався, що говорю від власного імені, особисто прийняв рішення сюди приїхати, беруся за те, аби сховати його, пропоную негайно виїхати зі мною до Варшави. Отаман мав мені довіряти. Петлюра не вагався жодної миті. Я запевнив, що він повністю може на мене покластися. Ніхто не повинен знати, куди й із ким виїжджає отаман. Ескорт членів ПОВ чекав на мене. Ми пішки дісталися вокзалу. Пеов'яки йшли за нами. Було темно. У натовпі зачекали на поїзд, що прямував до Кракова та Варшави. Звичайний потяг. Ми сіли – і поїзд рушив. Моєму ескортіві вдалося роздобути для нашої четвірки купе. Так дісталися Варшави. Уже в сутінках ми з отаманом узяли таксі та невдовзі були у квартирі в палаці Рачинських. Своєю привітною посмішкою нас зустрів п. Станіслав Стемповський, котрий попередньо схвалив увесь цей план. На отамана чекала підготовлена для нього кімната. Петлюра опинився в себе... Зник із людських очей.

40

Ніхто не знав – ані поляки, ані українці, – що сталося з отаманом, де він перебуває. Через кілька днів до мене почали приходити певні особи, аби щось дізнатися. Нічого, звісно, не довідалися. Намагалися щось розвідати Міністерство внутрішніх

справ, Міністерство закордонних справ. Пам'ятаю візит Шумляковського зі східного відділу міністерства. Чоловік дуже спритний і допитливий. Притиснув мене до стіни, стверджуючи, що я не можу не знати про місце перебування Петлюри. Я відповів: «Отаман у кімнаті за стіною». Шумляковський образився й вийшов. Петлюра справді був за стіною. Згодом усе якось уляглося.

Через місяць чи два ми з п. Станіславом вирішили переселити отамана в село. Стемповський розмістив його у свого приятеля Станіслава Чекановського в Косьміні під Груецем¹⁸⁹. Петлюра проживав у хороших умовах у нечинній винокурні, де компанію йому складав ад'ютант. Чекановський дуже сердечно приймав свого «гостя».

За кілька місяців отаман повернувся до Варшави, де з дружиною і донькою Лесею оселився в мого доброго товариша Володимира Редліха за адресою вул. Мокотовська, 5, кв. 6. Редліх, київський адвокат, псев'як КН ІІІ, вірний товариш України, займався меценатством у Варшаві. Він добре володів українською мовою, любляв тихенько наспівувати українські пісні. Із п. Володимиром та його сім'єю в Петлюри встановилися дуже хороші стосунки. Треба теж згадати ад'ютанта Гайового, українського офіцера з оточення отамана, вірного й відданого, надзвичайно приємну людину. На Мокотовській я бував часто. Моя дружина вчила Лесю французької. Інколи вечорами ми прогулювалися з отаманом, проходячи повз Сейм, часом – біля Бельведера.

Одного дня до мене забіг Редліх і розповів про радянську ноту зі скаргою, що Петлюра мешкає у Варшаві на Мокотовській під ім'ям Володимир Редліх. Польська влада якось розв'язала цю проблему.

На Мокотовській отаман перебував довший період, згодом виїхав до Парижа, де працював український уряд на еміграції. На паризькій вулиці п'ятьма кулями Петлюру застрелив Шварцбард – єврей і більшовицький агент. Кажуть, що він виїхав до Південної Америки. Як показав час, це був найкращий

¹⁸⁹ Груець – місто в центральній частині Польщі.

притулок для політичних убивць. Так виглядає історія життя Петлюри з моменту підписання Ризького трактату й до дня його смерті.

41

Період, про який розповідаю, а особливо перебування отамана в нашій квартирі, дав змогу пізнати цю історичну постать, безпосередньо зблизитися, вести довгі, безкінечні, розмови, що часто тривали аж до пізньої ночі.

У нас панувала родинна атмосфера. Ми переживали різні події, вісті.

Деякі сцени надовго залишилися в моїй пам'яті. Пригадую ранковий чай у просторій столовій. Були члени сім'ї й досить незвичайні гості – типово українські *дядьки* – кілька українських повстанців із Холодного Яру¹⁹⁰ під Черкасами. Вони прибули до Варшави, щоб дізнатися, чи Петлюра ще живий, побачити його та повернутися додому з доброю звісткою. Пили чай з отаманом. Не повторюватиму розмови: не слова важать, а те, що за ними стояло. Я був свідком того, що відбувалося між Петлюрою й Україною. Це особливо проявлялось у розмові з *дядьками*. Від них я дізнався, як живеться по хатах, у Холодному Яру, як заглядає в очі смерть.

Пан Станіслав завів *дядьків* до Сейму. Власне тоді тривало засідання. Незвичайна сцена. Посли не здогадувалися, що з галереї на них дивилися очі Холодного Яру, билися серця *дядьків*, котрі оніміли, бачачи польських селян на посольських кріслах. Виняткове *пережиття для дядьків*. Вони постійно про це говорили, ніяк не могли заспокоїтися. Сейм не знав, що за

¹⁹⁰ **Холодний Яр** – у 1918 р. на Чигиринщині з центром у Холодному Яру діяли загони, які боролися проти денікінців, і повстанські загони прихильників УНР, що вели боротьбу проти радянської влади. Відстоюючи незалежну Україну, організувавши за козацьким принципом повстанські загони під керівництвом отаманів, холодноряці під гаслом «Воля України або смерть» із 1918 по 1922 рр. утримували незалежність самопроголошеної Холодноряської республіки.

сотні кілометрів від *Вейскей*¹⁹¹, у Холодному Яру, у вогні боротьби *дядьки* звітуватимуть про засідання польського парламенту.

Або нарада Юрка Тютюнника¹⁹². Відоме прізвище в Україні. Ішлося про повстанські дії під командуванням Юрка. У них мав брати участь мій вірний приятель, пеов'язк із КН ІІІ, капітан Єжи Ковалевський. Після обговорення плану дій Тютюнник вийшов. На хвилину зайшов Ковалевський. Пам'ятаю, як швиденько збігав сходами, пригадую його останній веселий погляд. Виступ не вдавсь. У бою під Базаром¹⁹³ Єжи поліг смертю хоробрих. Юрка взяли в полон. Про це мене інформував Сергій Тимошенко, котрий також брав участь в акції. Згодом поширилася звістка, що Тютюнник перейшов на службу до більшовиків. Очолив якийсь військовий загін у Сибіру.

42

Після Першої світової війни на історичній сцені бачимо Україну як державу незалежну, вільну, самобутню, котра бореться за своє існування у вихорі революції, у реаліях повоєнного життя. Із 1917 р. до підписання Ризького миру відбулося багато подій. Різні обставини, уряди, українська й неукраїнська влада.

Колись історія оцінить етапи становлення України. Серед цих позицій на перший план висуваються чинники, пов'язані з особою отамана Симона Петлюри. Він був символом боротьби за незалежність краю, найбільш український з усіх тогочасних постатей, яким судилося відіграти роль у просуванні України до свободи. Боротьба за її суверенітет асоціюється з постаттю отамана, котрий став її синонімом.

Саме тому Радянська Росія так завзято винищувала спогади про Петлюру й петлюрівщину.

¹⁹¹ **Вейска** – вулиця в центрі Варшави.

¹⁹² **Юрій Тютюнник** – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР, у 1923 р. перейшов на бік більшовиків, репресований у 1929 р., розстріляний у 1930 р.

¹⁹³ **Бій під Базаром** – бій 17 листопада 1921 р. поблизу села Базар на Волині, у ході якого Волинська група Повстанської армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника зазнала поразки від більшовиків.

У хаосі, який панував на українських землях, було легко втратити розум, зійти на манівці, загубитися.

«Утрата розуму» не обмежується чисто теоретичними роздумами, не про це зараз ідеться. Важливо усвідомлювати реальну суть тих подій, які відбувалися. Я не заперечую сили теоретичного інтелекту, але, крім нього, є дещо інше, що визначає існування людини зокрема, а народу загалом.

Не хочу, аби мене звинувачували в містицизмі. Те, про що говорю, не має нічого спільного з надприродним – воно реальне.

Подібні роздуми, можливо, не на часі в епоху діамату, об'єктивності існування, теоретичного розуму, диктатури логіки. Однак на землі й на небі наявні знаки, що «не все спокійно в Данській королівстві» – наука не розв'яже усіх соціальних проблем. Коли йдеться про світ людини, натрапляємо на особливий образ «знань», котрий не варто ототожнювати з теоретичним інтелектом, точними відомостями. У цьому випадку теоретичний розум відіграє роль *ex post*¹⁹⁴.

Народ володіє таким «знанням». Воно визначає існування нації. Подекуди його не вдається правильно окреслити, однак від цього «знання» не зникає – живе в окремих постатях, певних середовищах, проявляється в соціальних, політичних, наукових, культурних тенденціях.

Це «знання», отримуючи ім'я, пробуджує відлуння в людських масах, уплітається в їхнє життя, керує ним не всупереч йому, а для нього.

Петлюра володів таким «знанням». Українська дійсність це відчувала, говорила словами отамана. Полякам легко то зрозуміти: ми мали Пілсудського.

Такою є «таємниця Петлюри» в становленні України, його українськість, велич, те, чому Україна вірила йому, ішла за ним.

У розмовах з отаманом я мав можливість відчути петлюрівські «знання». У тогочасних умовах найбільш актуальним

¹⁹⁴ **Ex post** (лат.) – постфактум.

питанням, злободенним, зрештою, у всі пори й за будь-яких обставин були відносини між Москвою, Україною, Польщею.

Не йдеться про більш чи менш вигідні та розумні заяви, корисні практичні маневри. Маю на увазі вагомішу справу.

Отже, у системі цих відносин не було відмінності між Петлюрою й Пилсудським, тим, що називаю «я є» України та «я є» Польщі, у що я повірив беззастережно, що стало в моєму житті найбільш неспростовною правдою, найреальнішою, тим, чим жив і живу.

Твердження, що Петлюра був приятелем Польщі та в союзі з нею вбачав для України «добру користь», що цього не можна було уникнути, не вичерпує картини. Я мав справу з чимось іншим, значно глибшим, водночас таким польським і моїм.

Українсько-польські відносини – канон існування України й Польщі. Вони реалізовувались у різних періодах та ситуаціях. Традиційно людська увага найохочіше перебуває в товаристві супровідних «ситуацій». І саме це є безкінечною виставою польсько-українських реляцій чи польсько-українського способу буття – порозумінь, непорозумінь, дружби, ненависті, сварок, кровопролиття, розпушеності польського й українського націоналізму, братніх обіймів.

Відносини Польщі та України залежать не лише від практичних поглядів, політичної кон'юнктури, навіть так званої «хорошої користі» для обох сторін. Це природна потреба існування України й Польщі. Зближення з отаманом переконало мене, що саме так і є. То самотня, об'єктивна позиція, незалежна від чийхось поглядів, польсько-українське багатство в загальнолюдській шкалі. Тут можна вжити такі слова, як сім'я, родинний, своє, спільне, те, що називаємо «ми».

Така суть польсько-українського й українсько-польського феномену, головний і вирішальний момент композиції, інколи дуже заплутаної та складної для прочитання. Людське життя пробивається через різні труднощі, сенси, накази. У цьому всьому можна загубитися.

Ми, поляки, знаємо, чим є «тристороння окупація»¹⁹⁵, українці знають, хто такі «наддніпрянські» й «галицькі» мешканці. Протиставляти жителя Познані полякові з Конгресівки¹⁹⁶ можна лише за дотримання певних рамок. Не дозволено позбавляти польськості жодної зі сторін.

Щось подібне вдається зауважити між «наддніпрянськими» та «галицькими» українцями. Але таке протиставлення, імовірно, сильніше. Обидва світи мають свої особливості. У наддніпрянському панував антиросійський дух, котрий із плином часу тільки міцнішав. Галицька Україна ставилася неприязно, а інколи й вороже до Польщі, натомість позитивно сприймала Росію, яку вважала давнім другом. За царського правління галицькі українці стали об'єктом російської пропаганди. За більшовицьких часів відбулися переговори Петрушевича з Йоффе, уповноваженим Росії.

Взаємини між «наддніпрянськими» й «галицькими» українцями були прохолодні, поверхові. Галичани привнесли культурні цінності, ідею національної свідомості, проте в становленні Української держави над Дніпром не відіграли визначальної ролі.

За підтримки Польщі Наддніпрянщина здобувала незалежність, боролася з Росією. Галицький люд виступав проти Польщі, не відмовлявся від російської допомоги.

Тему, котру я порушив, не можна описати кількома словами. Хочу з'ясувати наявні в українському житті тенденції.

У відносинах між українцями й поляками поза акцентами неприязні, ворожості, навіть боротьби, діяли також інші фактори. Польський світ проникав в українське життя, забарвлював польську львівську реальність.

¹⁹⁵ **Тристороння окупація** – поділи наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої між Росією, Австрією, Пруссією, унаслідок чого Польща втратила свою незалежність на 123 роки.

¹⁹⁶ **Конгресівка** – автономна польська держава в складі Російської імперії 1815–1875 рр., займала територію Люблінського, Лодзького, Мазовецького, Підляського, Свентокшиського воєводств Польщі.

Уже сама львівська говірка була красномовною. Український акцент у польському житті робить Львів більш польським, близьким, своїм. Подібне можна сказати про українців, для котрих, завдяки польському акценту, Львів рідніший, український.

Я не знав Малополющі, особисто не стикався з реаліями життя цього регіону. Пригадую цікавий епізод. Якось один з ад'ютантів отамана, львівський українець, запросив мене на сімейний обід.

Ад'ютант мені дуже подобався, тому я й погодився. Пам'ятаю, як ми сиділи за одним столом із родиною й запрошеними гістьми. Розмовляли українською, звісно, із львівським акцентом, говорили вільно та щиро, лунала також справжня львівська польшизна. Виявилось, що так між собою спілкувалися найближчі члени сім'ї. Ситуація в певному розумінні була досить незвичайна. Я – український міністр в уряді УНР, водночас поляк, про що всі знали. Серед господарів помітив типових ундовців і не менш яскравих поляків. Формувався родинний хор, почувалися добре, веселилися. Панувало своєрідне «кохаймося».

У розмовах зі мною отаман сказав, що зробив помилку, виславши свої загони під Львів – місто, яке захищалося від українців. Не потрібно було туди йти наддніпрянцям. Це ускладнило українсько-польські відносини.

Уважаю, що з плином часу рахунки між наддніпрянцями та «галичанами» вирівнюються, а обидві сторони потиснуть одна одній руку. У цій справі може багато сказати сьогодення українська еміграція. На мою думку, однак, найбільший внесок зроблять радянські органи влади, котрі функціонують сьогодні в Києві й Львові. «Легкість» установлення контактів із Росією, про що я згадував, маючи на увазі галицьких українців, однозначно належить минулому.

46

На формування майбутнього України вагомо впливатимуть Росія, світ Західної Європи й США, а також Польща. Кожна зі сторін має свої підстави, щоб діяти та брати участь у становленні України.

Ці три сторони не можна порівнювати. Вони абсолютно відмінні. Усі реальні, натомість їхня реальність різниться.

Отож, наявність польського чинника у формуванні української дійсності не обмежується поточними справами, більш чи менш вторинними; вона стосується найважливішого – польсько-українського співіснування.

Як перебіг подій, так і ситуації можуть різнитися. Це не впливає, однак, на те, про що я розповідаю. Власне, то і є сам сенс існування України й Польщі.

Мій дещо метафізичний висновок стосується справи, котра не завжди озвучується. Вона свідчить про виняткову та вагому участь і значення Польщі у формуванні української реальності.

Цю тему жваво обговорюють. Розмірковують про польсько-українську родину, спорідненість, братерство, культурний симбіоз. Існує ціла гама висловлювань про Україну. Коли з'являються слова політичної говірки, сцена змінюється. Саме тоді, зазвичай, утрачається сенс того, що відбувається, домінують порожні розмови акторів на помості історії.

Однак є люди, котрі безпомилково відчують правду. Це не залежить від рівня освіти чи наукового ступеня. Досить часто за останнім приховуються людська дурість, засліплення. Якісь інші чинники дають змогу співіснувати з правдою, про яку я згадував, і не втрачати її. Можна було б назвати їх дією підсвідомого розуму, творчими можливостями особистості, котрі проявляються в суспільстві.

Є люди з винятковою інтуїцією, яку інші не можуть зауважити. Життя захоплює їх у свій вир. Вони керують, приймають рішення, промовляють словами, зрозумілими всім. Це державні діячі, національні герої, історичні постаті.

Такою історичною фігурою в Україні був Симон Петлюра. Його прізвище затьмарило інших сучасників, стало символом України найбільш української, яка боролася за свободу.

Справжнім викликом є розповідь про отамана. Написане мною не вичерпує теми. Акценти розставить, звісно, історія. Прийде час «канонізації» Симона Петлюри.

Але й сьогодні його ім'я «святе».

47

Нелегко писати про те, до чого намагаюся наблизитися. Композиція людського існування містить у собі різні складні моменти, які через їх антагонізм важко узгодити. Про це не варто забувати, коли перед нами постає життя народу чи народів, що нагадує бурхливий потік, часто з брудною піною й намулом щоденності, у котрому можна втопитися.

Часи, про які розповідаю, у цьому сенсі надзвичайно промовисті. Порівнюю їх із бурею чи ураганом, котрий засипає піском, сірим пилом повсякденності та духовної вбогості очі людей.

Коли думаю про Петлюру, а, можливо, не лише про нього, – відчуваю його присутність.

У моїх спогадах про отамана не можу оминати того, що сам пережив. Я мав нагоду пізнати його ставлення до Польщі, яке воно в собі містить багатство та наскільки воно українське. Схоже, а можливо, повніше це проявлялося стосовно Юзефа Пілсудського, котрий для Петлюри втілював усю Польщу. Як я вже згадував, у розмовах зі мною, розповідаючи про маршала, він називав його «пан комендант». Це було в певному розумінні зближення зі світом легіонерів, солдатське єднання з польськими військовими подвигами.

За польсько-російським трактатом, підписаним у Ризі, Петлюра втрачав право на притулок у Польщі. Із цим важко погодитися, це принижувало людську гідність, відчуття честі, убачалося аморальним, рвало душу з моменту, коли міністр Скірмунт повідомив про таке рішення.

У подібних ситуаціях традиційно говорили: «Інакше бути не могло». Поступка, компроміс, якого не можна уникнути, тобто «безощадність» політики. Та «безощадність» випала на долю коменданта.

Мої власні пережиття підказували, що міг відчувати Петлюра. Його ставлення вражало, адже він не мав щодо Пiлсудського й Польщі жодних образ, претензій. Я особисто це підтверджую. Пам'ятаю наші вечірні прогулянки вулицями Варшави. Інколи ми проходили повз вікна Бельведера. Отаман говорив про коменданта так, як завжди, – емоційно, із хвилюванням.

48

Закінчую свою «розповідь про Петлюру». У ній не описую його зовнішнього вигляду, враження, яке той справляв; поведінку, погляд. Навіть сьогодні перед моїми очима постає отаман, як живий. Не вистачає слів, аби його змалювати. Можу лише заявити, що з першої зустрічі він видавався людиною особливою, видатною.

Я б не хотів, аби моя «розповідь про Петлюру» закінчувалась описом враження, яке його постать справляла на найближче оточення.

Ідеться тут про інше «враження», вимір, справу, котру втілював, історичний факт виняткового значення в житті України й Польщі, подію, яка асоціюється з особою отамана, символом того, що відбувалося.

Не можна цього оминати, не можна забути, як перший ліпший епізод на маргінесах історії. У випадку Петлюри не йдеться про «епізод», а про те, що житиме в майбутньому України й Польщі, на балтійсько-чорноморських теренах.

ВОЛИНЬ

49

Улітку 1928 р. я опинився на Волині. Змінив посаду шефа кабінету Голови Ради Міністрів на місце волинського воєводи. Десятирічна служба на цій землі – цілісний етап у моєму житті, сповнений особливого змісту й виняткового для мене (а можливо й інших) значення.

На Волині поєдналися усі справи, якими я давно жив: легенди минулого та майбутнього. Саме тут Польща співіснувала з

українською дійсністю, а Україна – із польською. Тут вони могли спільно «процвітати», тут були прекрасні умови для польського життя. Звідси польсько-українська й українсько-польська посмішки могли дістатися хвиль Дніпра.

50

Однак порожньо, бездумно дивилися на те, що відбувалося, очі тогочасних поляків, визнаних особистостей, політиків, тих, котрі мали право презентувати польську думку. Волиню ніхто не цікавився. Це було одне з 16 польських воєводств, яке розмістилося на «краю землі». Для багатьох моїх знайомих переїзд на Волинь, перехід із посади шефа кабінету Голови Ради Міністрів асоціювався з деградацією. Ніхто не міг подумати, що саме в Луцьку трапиться моя велика пригода.

Лише кілька осіб доторкнулися прихованої від погляду пересічного поляка золотої «волинської струни». Пригадую свою зустріч із Сорошевським-Сірком¹⁹⁷ у Вишневці. Я тоді був військовим осадником. Ми прогулювалися парком, звідки видно Горинь, ставки. Сірко на Волинь «упав із неба», радше – зі світу Сибіру, Китаю, Японії. Він проходжувався між деревами й говорив. Його екзотизм відчув волинську «золоту струну». Про Волинь «знав» Станіслав Стемповський. Про неї «дізналася» Марія Домбровська. Луцьк відіграв вагому роль у створенні її твору «Геній-сироти»¹⁹⁸. Приємно згадувати співпрацю з Лободовським¹⁹⁹. Були й інші. Що дивує: про «золоту волинську струну» «відав» Франк Савері, генеральний консул Британії. Він поселився в нашому домі. Інколи до пізньої ночі ми розмовляли про Волинь, пов'язані з нею справи. Мені дуже сподобалася реакція англійця на те, як український світ впливає на

¹⁹⁷ **Вацлав Сорошевський** – польський письменник, мандрівник, етнограф Сибіру, посол III каденції, сенатор IV каденції в II РП, писав під псевдонімом «Сірко».

¹⁹⁸ «Геній-сироти» – історична драма М. Домбровської, опублікована в 1939 р.

¹⁹⁹ **Юзеф Лободовський** – відомий польський письменник, журналіст, публіцист, літературний критик, популяризатор української культури, літератури, редактор тижневика «Волинь».

становлення Польщі. Це була англійська тема. Я поцікавився, чи на розвиток Англії, її силу впливають інші народи. Відчував гордість, що Савері зауважив власне польський метод і можливості у вирішенні цих питань.

Я згадував кілька представників інтелектуального й політичного світу, котрі відали про Волинь. У загальнопольському масштабі їх було дуже мало.

Якщо кажу про «знання», то це не означає, що воно доступне лише окремим особам, герметичне. Буває так, що люди знають не знаючи. Так і волинське життя «знає» й говорить своєю щоденною мовою, дивиться на нас поглядом, яким тільки життя вмє «дивитися». А моє найближче волинське оточення, колеги в політичній, адміністративній, громадській роботі! Скільки з них «горіло» Волиню. Жодної хвилини я не почувався в порожнечі теоретичних роздумів, жив разом із цим краєм, умів із ним домовитися. Відбувалися неймовірні речі, водночас найзвичайнісінькі. Пригадую кількагодинну розмову в моєму робочому кабінеті з Мечиславом Лімановським, професором геології Віленського університету, натхненником «Редуті»²⁰⁰. Його емоційні висловлювання свідчили, наскільки шалено той захопився Волиню. Подібна характеристика сприйняття найбільше відповідає цій сцені.

51

У моїх думках про Волинь завжди постає Польща. Я переконався: вона також «знала» про волинський край. Не свідчили про це наукові публікації, преса, висловлювання видатних особистостей міжвоєнного двадцятиліття. Польща «знала» на свій лад, жила з Волиню в різних куточках своїх земель. Щоб бути з Волиню, не треба народитися волинянином чи «кресов'яком». Тому тут ми не почувалися самотньо. Це не була пригода поза Польщею. То була дуже польська пригода.

²⁰⁰ «Редута» («Reduta») – експериментальний театр (засновники – Ю. Остерва та М. Лімановський), діяв у 1919–1939 рр., був першим у Польщі театром-лабораторією.

Інколи з'являються сумніви, чи мій спосіб мислення про державні, політичні, громадські, культурні та інші справи, пов'язані з існуванням і становленням людського мурашника, наприклад Польщі, не виходить за межі загальноприйнятої системи рефлексій осіб серйозних, відповідальних, тверезо мислячих, знаючих, про що йдеться.

Чи цей загальноприйнятий достойний і поважний «жаргон» – єдина можлива дорога зближення з навколишньою реальністю, частиною якої ми є? Сумніваюся.

Людина навіть не встигне зорієнтуватися, а вже потрапляє в тенета «раціоналізму», прописні й рекомендовані схеми автоматизованого способу мислення.

Укотре повертаюся до теми невловимих факторів, що можуть багато розповісти про відносини між народами та суспільствами. Це асоціюється з акцентом «ми» – одним із вимірів нашого існування.

Здебільшого в стосунках між націями беруть слово політика, економічні, стратегічні, військові питання. Звернемося до «матеріалу», із якого зводиться будівля нашого державного успіху. Нас охоплює «комерційний» настрій. Перед очима маячать підрахунки отриманих хороших доходів і понесених збитків. Якби я спокусився представити «справжню» картину того, що відбувається між окремими особами зокрема, народами загалом, був би змушений на першому плані подати саме згадані показники.

Можливо, більш промовистою стала б театральна вистава. Мої думки матеріалізувалися б, кожна знайшла би своє втілення в акторській грі, а концепція – у режисерському задумі.

І саме тут виникає пропозиція ввести на сцену невловимі фактори. Мені здається, це б не сприйняли схвально. Імовірно, лише декорації, котрі представляють культуру, подивилися б на них із цікавістю... Але вони «німі», хоча інколи такі красномовні.

Однак наважуся заявити, що невлівимі фактори в театрі становлення людської реальності й міжнаціональних відносин були б по статтю незамінною, вагомо впливали б на «виставу». Усе свідчить про те, що невлівимі фактори завжди присутні на сцені, беруть участь у «спектаклі», незважаючи на те, помічають їх чи ні.

Коли я дивлюся на відомих політиків, то не можу позбутися думки, що їхня кар'єра залежала від відносин із невлівими факторами суспільства. Утім, про це не говорять. Кажуть про видатні розумові здібності, навички логічного мислення й подібне.

54

Пишучи про Польщу й Україну, маю на увазі «я є» Польщі та «я є» України, польсько-українське й українсько-польське «ми» – польсько-українські невлівимі фактори, які формували головну мелодію становлення волинської реальності.

Саме так я думав, погоджуючись на посаду волинського воєводи. Його повноваження, сфера діяльності були ширші, ніж російського генерал-губернатора за царських часів. Воєвода мав право ініціювати та реалізовувати дуже багато різних справ. Навіть міністра більш обмежували.

Це дало змогу розпочати одну з найцікавіших у моєму житті робіт. Хоча слово «цікава» не найкраще передає мої відчуття.

55

Їдучи до Луцька, я добре усвідомлював, що мене чекає на Волині, немовби повертався до рідного дому – там, над Дніпром. Можливо, тут було трішки інакше. Замість Дніпра – Стир, Горинь, Случ... І люди такі ж, хоча трохи інші... Відбувалися тут такі самі, а водночас інші події. Польща прокинулася. Існувала держава, служби, армія, Сейм, Сенат, політичні партії. Поляки починали жити по-новому. Пробудилася зі сну Україна. Українці теж починали жити інакше. Це наче наступний розділ роману чи чергова сцена вистави.

Із перших днів мого перебування на посаді я зрозумів, чим займатимуся наступні десять років служби.

Ішлося про форму й зміст польсько-українського та українсько-польського співіснування. Про те, аби видобути «волинський скарб» – польсько-українське «ми», виплутати його з тенет непорозумінь, людських недоліків, злої волі. Ішлося про вигнання привида польсько-української боротьби, знешкодження тупості, що оселилася в окремих головах, усунення хвороб, котрі з'явилися у різні часи.

1. Я знав, що волинське життя, таке, «яким його створив Бог», було зі мною. Ми були разом.

2. Моїми ворогами й ворогами Волині були комуністи. Мав справу з радянською Москвою. Вона не спускала очей із Волині. Ідеться про постійні диверсії. Москва вигадала власну «модель України» й не сприймала жодних інших.

3. Ворогом був український націоналізм Східної Мало-польщі. Він пронизував Волинь уздовж і впоперек, «завойовував» її.

4. Ворогом, який особливо нервував, була польська ендецька ментальність, тобто Стронніцтво народове з додатками й зонами впливу.

5. Засоби для діяльності постачали польська держава й обидві громади, із котрими я працював. Моїй службі сприяли «післятравнева влада»²⁰¹, а також присутність у Бельведері маршала Пілсудського.

56

У таких умовах я розпочав переможну битву за Волинь, Польщу, Україну, самого себе. Можливо, то порожні слова? Те, що було, накрила «хвиля подій», а «те» безповоротно зникло, просто не існує, стало нікому непотрібним...

²⁰¹ Ідеться про «Санацію» – політичний табір у Польщі, створений після травневих подій 1926 р. прибічниками Ю.Пілсудського, головною політичною силою якого був безпартійний блок співпраці з урядом. Режим «Санації» вводив авторитарне правління, боровся з комунізмом, проголошував тезу про кризу демократії, визнавав необхідність сильного правління, «відпартійнення» політичної сцени.

Але я такий самий, попри те, що інший. Подібне можна сказати й про Польщу, Україну, Волинь. Не стерти того, що існувало, відбувалося, формувалося, як витираємо губкою математичні знаки, написані на дошці. Прикладна формула живе поза дошкою, її функціонування не залежить від таблиці або крейди. Не все змінюється, не все можна «стерти».

Не можна «стерти» існування Польщі. Не можна не бачити Польщі, не відчувати її присутності. Не можна «стерти» міжвоєнного двадцятиріччя, не можу «стерти» себе самого й факту мого існування.

Маємо справу з типовою підміною понять – класичним непорозумінням. Не відрізняємо фікції від реальності, змінного, мінливого від справжнього, постійного.

Волинь, актуальна в часи міжвоєнного двадцятиліття, не менш актуальна сьогодні, коли пишу ці слова. Есенція її актуальності не змінилася. Те, що відбувалося на Волині за моєї служби, нині постає перед очима.

Це не самонавіювання чи галюцинації. Інакше химерою є все, що існує, і саме *Існування*.

Можна багато дізнатися, якщо вникнути глибше в зміст слів «щоденник», «спогади», «зі світу минулого». Вони менш чи більш делікатно або промовисто елімінують акценти актуальності того, що існувало. Усвідомлюючи це, я взявся писати не «щоденник» чи «спогади». Свою роботу назвав «Замість щоденника». Це дає більшу можливість рухатися, не обмежує «кордонами часу».

Тому Волинь і сьогодні стоїть перед очима. Мої роздуми про неї – не «спогади» в загальноприйнятому розумінні цього слова й, тим паче, не «щоденник». Волинню продовжую «жити». Найбільша «хвиля подій» не змінює сутності справи. Найважливіше (я впевнений) – це не «порожнє марення» чи інший нікчемний стан людського розуму.

Я знав, що волинське життя таке, яким його створив Бог, було зі мною. Ми були разом.

Як уже згадував, я почувався в Луцьку так, ніби повернувся до рідної хати або, говорячи словами Норвіда²⁰², «як той, хто входить до власного дому». Був у себе. Не треба представлятися, відкривати нові невідомі речі, знайомитися з чимось чужим. Я розумів «мову» волинського життя й мав численні докази, що Волинь мене «розуміла». Нам не потрібен ані перекладач, ані словник іноземних слів. Я не потребував допомоги, аби потрапити в необхідне місце.

Це була моя базова позиція, «грунт під ногами» – співіснування давало можливість діяти, відчувати себе потрібним.

Серед населення переважали селяни – громадяни Речі Посполитої української національності. Поляки становили 16 % мешканців воєводства. Євреї проживали в містах і містечках. Було трохи росіян – незначні залишки. Чеські й німецькі колоністи існували на маргінесах, певною мірою поза локальною реальністю.

Волинське село переважно було українське. Це край мого дитинства, де, як раніше писав, ми обоє «почувалися щасливими». Я часто розмовляв з ним українською, що в певних «боговітчизняних» і «державотворчих» польських колах викликало застереження, навіть обурення. Мені цим дорікали.

Із Волинню я познайомився ще в 1924–1925 рр. під час служби військовим осадником у Нарутовичах біля Вишневіча. Це дало змогу побрататися з волинською щоденністю, пізнати людей, звичаї, традиції, як тут жилося. Військовий осадницький світ, щоправда, не мав місцевого обличчя. Така собі мішанка з усієї Польщі, яка повинна була закоренитися в тутешній

²⁰² Ципріан Каміль Норвід – польський письменник, філософ, маляр, скульптор, відійшов від романтичного стилю А. Міцкевича та Ю. Словацького, започаткував інтелектуальну лінію. За життя письменника опубліковано незначну частину його поетичного й прозового доробку (багато творів утрачено), визнання він отримав посмертно.

реальності, забути про «посланництво», «стояння насторожі». Із плином часу осадники ставали «звичайними людьми», своїми, жили, як усі.

59

Волинська реальність така, «якою її створив Бог», зріднене з Польщею українське село мало всі передумови задовольняти власні потреби. Ішлося про те, щоб згадана дійсність могла говорити сама за себе. Потрібно було усунути з дороги чимало перешкод. Досить часто це нелегко давалося, однак не змінювало ситуації. Волині не нав'язували імпортовані ззовні акценти, певні моделі краю: пропаговану Радянською Росією, ендецьку чи українських націоналістів Східної Малопольщі, позначену австрійським впливом.

Єдиною й реальною бачилася дорога, котра відповідала польському та українському «я є». Кожен інший шлях ставав бездоріжжям. Потрібно було творчо співпрацювати з волинським світом. Саме в цьому полягав сенс існування Речі Посполитої, її польська й загальнолюдська цінність.

Належало не протидіяти природним життєвим акцентам – натомість підтримувати те, що надає існуванню самобутнього звучання, наповнювати будівничим началом польсько-українську й українсько-польську громади. Для цього потрібно проявити музичний слух, «чути» життя.

Протягом десяти років служби я мав можливість й обов'язок прочитати чимало меморіалів про Волинь, у яких давали оцінку подіям, рекомендації щодо покращення ситуації. Авторами таких праць часто були відомі державні та політичні діячі, котрі демонстрували високі розумові здібності, логіку, що не визнавала заперечень. Саме з останньою бувало по-різному. Увесь цей матеріал придатний для критичного трактату теоретично-пізнавального змісту, корисний для соціологічних досліджень. Можливо, література й театр знайшли б для себе цікаві теми... Складно формулювати вердикт. Не хочу виступати в ролі категоричного оцінювача. В одному я переконаний: у

думках, висловлених на сотнях сторінок згаданих праць, бракувало «музичності», не відчуту дисонансів у текстах, опрацьованих загальновідомими установами.

60

Волинь була складником польської тогочасної державної, політичної, соціальної реальності, що поставала на наших очах, за нашої участі. Як і інші землі Речі Посполитої вона вносила в ту дійсність щось своє. Ідеться передусім про те, що тут співіснували польсько-український та українсько-польський елементи. Це було її великою заслугою. Так відбувалося становлення Волині, Польщі – Волині завдяки Польщі, Польщі завдяки Волині.

Окремі елементи волинської реальності

61

Мłodжеж вейска. На Волині функціонували молодіжні сільські організації «Сев» і «Віці». Я вважав, що на місці двох польських громад, які співпрацювали, потрібно створити одну, котра охоплюватиме польську й українську молодь.

Виник задум заснування Волинського союзу сільської молоді – самобутньої волинської спілки, яка б на рівних правах згуртувала молодих поляків та українців.

Не описуватиму труднощів реалізації цього проекту; задум удалось успішно втілити в життя. «Сев» і «Віці» залишили Волинь. На її території почав діяти Волинський союз сільської молоді, що став типовою для місцевої реальності громадською організацією, котра об'єднувала представників різних національностей, мала хорошу соціальну позицію. Її значення поступово зростало. Вона швидко розширювалася, впливала на «клімат» польсько-українських відносин, задавала тон волинській реальності.

Помітну роль у становленні та функціонуванні Союзу відігравали вчителі народних шкіл. У викладацькому середо-

вищі знайшлися ентузіасти «Млодей всі» – «Молодого села». Складалося враження, що волинська «правда» якнайповніше проявлялась у цих двох організаціях...

Крім Спілки вчителів, варто згадати Кременецький ліцей. Із моменту призначення його куратором Юліуша Понятовського²⁰³ заклад став патроном Союзу, провідною інстанцією, що надавала дуже ефективну допомогу в найрізноманітніших сферах його діяльності.

Ліцей виступав повноцінним і творчим елементом польсько-українських відносин, презентував «волинську політику», відігравав помітну та незамінну роль у житті краю.

Волинський союз сільської молоді, як бачимо, не був сам – мав двох поважних покровителів. Були й інші, про котрих розповім згодом, але саме згадані вище заслуговують на вирішення. То була найближча родина Союзу.

У таких умовах організація швидко розросталася. Чимало людей визнавало ідею польсько-українського «співіснування». Не називатиму прізвищ. Багато чудових і видатних особистостей зустрічав я на своєму шляху, серед них – молоді поляки й українці. «Горіли» Волинню, раділи за неї, готові були жертвувати.

Можна довго розповідати про життя «Млодей всі», описати, як усе відбувалося, згадати волинські народні університети, видавництва, конкурси виразного читання, аграрні зустрічі, роботу окремих молодіжних гуртків. Періодичний журнал сільської молоді «Млада весь» («Молоде село») був хорошим документом (видавався українською й польською мовами), правдиво розповідав про місцеві події... Сподіваюся, що хтось із сучасних волинян займеться цією темою; шкода, якщо кане в лету.

Хочу розповісти про одну подію, що трапилася під час перебування в Луцьку британського генерального консула Франка Савері. Він добре орієнтувався в польській реальності.

²⁰³ **Юліуш Понятовський** – польський економіст, діяч народного руху, міністр сільського господарства й с/г реформ II РП, віце-маршал Сейму, пілсудчик, у 1927–1934 рр. був куратором Кременецького ліцею.

Його енциклопедичні знання мене вражали. В одній із розмов ми торкнулися теми сільської молоді. Мій співрозмовник висловив бажання особисто побачитися з тутешніми хлопцями й дівчатами. Я дістав карту та попросив обрати місце такої зустрічі. Сам не хотів нічого нав'язувати. Отож, Савері вказав невідомий нам обом населений пункт у Кременецькому повіті. Я зателефонував до Понятовського, розповів про нашу справу й запитав, чи є в цьому селі клуб сільської молоді. Попросив нас супроводжувати. Пан Юліуш погодився.

Із Савері ми спочатку поїхали до Кременецького ліцею, а згодом у товаристві патрона закладу дісталися пункту призначення. Це було мішане польсько-українське село на т. зв. «Кременецькому Поліссі».

Ми заїхали до хати голови молодіжного клубу. Звичайна будівля. За якусь мить з'явився молодий хлопець, голова. Понятовський розповів йому, про що йдеться, попросив провести в нашій присутності традиційне засідання правління. Зібрання розпочалося. Зачитали протокол останньої зустрічі, запитання, дискусія... Зізнаюся, крила в мене росли, коли слухав і дивився на юнаків та дівчат, котрі «керували», демонстрували громадянську позицію в цій глухій місцевості. Таким було це село.

Савері сидів біля мене. Усе розумів, бо добре знав польську мову. У певний момент попросив з'ясувати склад клубу, дізнатися, скільки є поляків та українців. Із цими питаннями я підійшов до голови. Несподівана ситуація. Молодий чоловік знітився та сказав, що не знає цього... Члени правління Perezирнулися й теж не могли відповісти. Почали рахувати. Виявилося, що статистика нікому не потрібна, вона існує поза свідомістю хлопців та дівчат. Керують і працюють незалежно від лічби.

Ситуація вразила Савері. Засідання йому сподобалося, випадок зі «статистикою» був надзвичайно промовистий. Так виглядала інспекція британським консулом волинського клубу сільської молоді, відвідини якого нас зворушили. Невдовзі Савері надіслав до клубу прекрасний комплект спортивного обладнання.

Наведу ще один приклад. Через кілька років після утворення Волинського союзу сільської молоді приїхали до Луцька члени правління та голова «Сєву». Ішлося про приєднання волинської «Млодей всі» до загальнопольської організації сільської молоді, тобто «Сєву». Делегація була впевнена в собі, переконана в позитивній відповіді. Імовірно, мала для цього підстави. Відбулося засідання, у якому взяли участь правління Волинського союзу сільської молоді та десятки учасників. Дебати тривали кілька годин. Одноголосно прийняли ухвалу про приєднання волинян до загальнопольської організації за умови об'єднання «Сєву» й «Віці». До того часу союз збереже свою самобутність і незалежність.

Можна багато говорити про Волинський союз сільської молоді, назвати чимало досягнень згаданої громади. Обмежуся заувагою про те, що польські й українські серця билися в одному ритмі.

62

*Спілка польських учителів*²⁰⁴. Не можу без хвилювання згадувати волинських педагогів повітових шкіл. Вони заслуговують на виняткове визнання. Скромні побутові умови, обмежене оснащення, віддана викладацька праця, активна й жертвна участь у громадській діяльності з огляду на ідейні позиції – так виглядали вчительські будні. Педагогічний світ складала кадри з усієї Польщі, різних її куточків. Волинь була в певному розумінні екзотикою: інші люди, неполяки, інакший край, звичаї, традиції, пейзаж. Місцевий польський елемент не проявлявся надто яскраво. Саме в подібних умовах волинський педагогічний світ попав у такт із локальним життям. Часто траплялися ситуації, котрі підтверджували мої погляди. Волинь стала для вчителів «своєю», а вони – «своїми» для Волині.

Не всюди це проявлялось однаково, складалося по-різному, але загалом ситуація виглядала саме так. Такими ж були позиція й «політика» правління Спілки у волинському краї.

²⁰⁴ *Спілка польських учителів (ЗНП – Związek Nauczycieli Polskich)* – загальнопольська профспілкова організація вчителів-поляків.

Учительський світ демонстрував польський інтерес, почуття до східних сторін, кресів, земель над Дніпром...

Педагогічне середовище представляло всю Польщу. Різні люди, темпераменти, позиції, місцеві польські регіоналізми, які не перешкоджали брататися з Волинню.

Коли я виїжджав у глибинку, а бував у селах не тільки офіційно, а й приватно, не оминав шкіл, пізнавав учительський світ. Розмови з педагогами дали мені дуже багато.

Одного дня, перебуваючи в Сарнівському повіті, я опинився біля польсько-радянського кордону. Сновидовичі... Будки-Сновидовицькі... Саме ті Будки... Невелике село, котре клином уходило в радянську територію. Із хати через вікно видно радянські землі, що починалися за кілька десятків метрів від будівлі. Я бачив, як кури переходили кордон без перепусток.

Власне там, у забутому Богом селі, мені довелося зустріти дві молоді вчительки. Ми зайшли до школи. Канікули. Уроків не було. Сіли за парти, почали розмовляти. Обидві пані родом із Кракова, після закінчення семінарії направлені на Волинь, на роботу серед невідомих їм поліщуків у Будки-Сновидовицькі, туди, де раки свистять, воркують тетері, виють вовки, звідки видно радянський кордон. Словом, та ще ситуація. У розмові зі мною дівчата сказали, що виграли в лотерею. Живуть повноцінно. Учительська робота серед поліщуків цілковито їх захопила. Їм тут добре. Знайшли ціль життя. Із населенням, узутим у постолі, мають прекрасні стосунки. Панують взаємна довіра й симпатія. Не хочуть звідси переїжджати. Сарни, столицю повіту, відвідують дуже рідко.

Зізнаюся, мене здивувала розмова з краків'янками. Я довідався, що Сарнам щастить із мешканцями Кракова, а останнім таланить із Сарнами. Мої вчительки поінформували, що тут є ціла громада краків'ян і ніхто не нарікає.

Будки-Сновидовицькі надихнули мене на роздуми. До Луцька повертався повен сил.

Подібних моментів, інколи менш промовистих, судилося пережити чимало. Не можу не розповісти ще один про випадок. Сілезець – немолодий чоловік, народний учитель. Прийшов із Сілезії на Волинь. Ситуація нагадувала Будки. Тут не було

радянського кордону, але таке саме глухе село, люди в постолах. За якийсь час із сілезця зробився апостол. Мешканці віддано дивилися на нього закоханими очима, а він без них не уявляв свого життя.

Тема стосунків між учителями й місцевим населенням, українцями, вводить нас у надзвичайно важливу сферу. Ідеться про ставлення поляка, плоди його поведінки.

Вимальовується надзвичайно красномовний, яскравий образ. Польсько-українське співіснування має на Волині вікові традиції, вросло у звичаї, набрало своєрідного забарвлення. Це фіксуємо на кожному кроці. Самобутній «первинний факт» існування польського й українського світу, котрий дається взнаки в різних ситуаціях, у будні та свята, набуває розмаїтих форм вираження, показує гримаси, міни, посміхається, щирить зуби.

Хто не зауважує «первинного факту», не може й ніколи не зможе зрозуміти того, що відбувається між Україною та Польщею. Це викликає появу непорозумінь, неприємних станів, відчуття відчуження, ворожості, особливо тоді, коли на сцені з'являється польський войовничий націоналізм, котрий часто ототожнюють із «любов'ю до Вітчизни», «справжнім патріотизмом», виконанням перед Батьківщиною свого обов'язку... Така людина готова віддати життя за рідний край, не розуміючи, що, роблячи це в подібних умовах та інсценізаціях, чинить замах на Польщу...

Скільки ж разів я бачив «дії» такого типу «поляка-патріота». Там, де він з'являється, «вигоряє трава», поширюється полум'я польсько-українських й українсько-польських антагонізмів, отрута ненависті просочується в салони, двори, квартири, хати, органи влади, громадські установи, мундири, одяг, сутани... Це має різні міць, масштаб, вибухає бурею, проникає в щоденність.

Світ поза «первинним фактом» позбавлений наснаги становлення, натомість володіє силою заважати. Якби переміг і «для хвали Батьківщини» настоював на своєму, довів би Волинь до безнадійного стану, залишив би по собі випалену землю, а Польща б програла.

Немає ліків він ендецької ментальності. Варто лише розмовляти про її знешкодження.

Подібні думки відвідували мене на Волині. Однак те, що відбувалося, дозволяло з надією дивитись у майбутнє. «Первинний факт» із плином часу набував дедалі більше плоти й крові, сили голосу.

Мені вдалося відкрити основні чинники становлення волинської реальності. Її образ був досить складний. Трапляються суттєво відмінні психічні особистісні предиспозиції. Люди різні. Життя набуває несподіваних форм реалізації. Інколи ситуація «ніяка», не має жодної ваги. Подекуди вона красномовна. Я звернув увагу на голос волинського вчителя. Місцеві педагоги багато доброго зробили для Волині й Польщі.

Ще одна справа, крім професійної та громадської роботи освітян, гідна поваги й визнання. «Рочнік волинські»²⁰⁵ – томи наукових праць про різні сфери життя краю, що з'явилися за участю польського вченого світу. Натрапляємо на відомі прізвища. Видавництво мало власне, дещо відмінне від загальноприйнятого, бачення тогочасної Волині, видавець – волинське відділення ЗНП, яке функціонувало на внески з надзвичайно скромних зарплат народних педагогів.

63

Кооперативи. Коли я прибув на Волинь, усю її територію покривала мережа кооперативів РСУК – *Ревізійний союз українських кооперативів* – із центральним бюро у Львові. Відділень польських продуктових і виробничих закладів було мало. Протягом неповних двох років ситуацію вдалося змінити, а радше вона змінилася сама. На місці галицьких українських кооперативів з'явилися волинські мішані польсько-українські.

Натхненником і засновником кооперативного руху став відомий у всій Наддніпрянщині Йоахим Волошиновський, котрий досконало знав українську, навіть навчав *літературної мови* українських міністрів.

Його вважали «своїм», поважали. Це був вірний приятель України, якій присвятив їй значну частину свого життя.

²⁰⁵ «Рочнік волинські» («*Rocznik Wołyński*») – волинський щорічник, виходив у Рівному в 1930–1939 рр., у восьми томах уміщено статистичні й наукові матеріали про різні сфери життя Волині.

Волошиновський став ідеологом кооперативного руху, мав власний погляд на його організацію, методи функціонування.

Звісно, усупереч позиції української місцевої громади, він не зміг би нічого робити, наприклад боротися з усесильним РСУК. Волинське життя пішло за п. Йоахимом. У всіх на очах безболісно відбувся маневр, який видавався нереальним.

Це значно зміцнило «волинську політику». Поза Волинським союзом сільської молоді та Спільною вчителів це був третій компонент, котрий глибоко проник у місцеве життя й давав йому змогу природно самореалізуватися. Так формувався, зміцнювався «волинський клімат». Життя дихало цим свіжим повітрям. Зароджувалося й розвивалося польсько-українське та українсько-польське співіснування на хвалу Польщі й України.

Мимоволі задумуюся, чи мали б успіх мішані громадські організації, якби український елемент замінити на російський або німецький.

Не уявляю мішаної польсько-російської чи польсько-німецької спілки. Цілком реальним видається російське товариство для поляків або польське для росіян. Однак це не будуть традиційні публічні мішані громади.

Також не бачу мішаних спілок із німцями. Причина – особливі взаємини між тим, що польське, і тим, що українське, польське й українське «я є», польське та українське «ми є». А можливо, ідеться про «первинний факт» системи реляцій між Україною й Польщею.

64

Сільськогосподарські організації. Те, що впливало на формування волинського «клімату» у світі кооперації, не меншою мірою позначилося й на розвитку сільськогосподарських організацій. Волинь переживала економічний та аграрний підйом.

Політика змін у земельній системі, що реалізувалась у всій державі, була успішною й на Волині. Сільське господарство регіону невпинно розвивалося.

За часів міжвоєнного двадцятиріччя проведено меліорацію, об'єднано мільйон гектарів волинської землі.

У чотири рази зросли показники вирощування зернових культур.

Про волинське розведення червонопольської породи знали у всій Польщі. А конярство...

У цих умовах сільськогосподарські організації успішно функціонували. В атмосфері аграрних досягнень, активного розвитку земельного господарства польсько-українське й українсько-польське співіснування процвітало. Діяли мішані аграрні клуби, гуртки сільських господинь. Інакше й бути не могло. Усі це розуміли.

Функціонувала мішана польсько-українська аграрна палата. Земельні організації стали цінною та сильною позицією в місцевому житті.

65

Важливим елементом становлення волинської реальності було *самоврядування*. Воно повинно відчувати ритм життя, якому служить, не може існувати всупереч йому або поза ним. Коефіцієнт відхилення від цього правила свідчить про значущість самоуправління. Не завжди все ідеально. Траплялися непорозуміння, помилки, втручання влади, яка ні з чим не рахувалася. По-різному діється в людському мурашнику за «залізною завісою». А можливо, і не лише там.

Відповідно до засад «волинської політики» у межах наявних можливостей я робив усе для того, аби самоврядування було самоврядуванням, крокувало в ногу з життям, реагувало на його потреби. Крім економічних справ, надзвичайно важливих для Волині, ішлося також про польсько-українську співпрацю й співіснування, аби поляки та українці в солтиствах, гмінах, повітових сеймах почувалися комфортно, господарями, впливали на перебіг подій, визначали ситуацію, щоб не було привілейованої й непривілейованої національності. Так зароджувався самоуправлінський патріотизм, позначений впливом місцевого клімату. Адміністрація та «волинська політика» брали

активну участь у цьому процесі, котрий відбувався природно. Не траплялися якісь неприємні ситуації, національні зіткнення. Самоврядування мало власний темп, який ураховував волинські традиції й творчі можливості. Складалося враження, що самоуправлінський патріотизм в українському середовищі не був менший, ніж польський. На це вказувало чимало чинників.

Звісно, довелося стати свідком певних дуже промовистих обставин, зумовлених як місцевими звичаями, так і специфікою людських особистостей. Однак вони не впливали на загальну ситуацію.

Пригадую Олександра Сумовського із Замлич. Дуже славна й благородна людина. Господар, фанатично закоханий у свою працю, відданий їй. Лише в цьому селі на Волині діяла парова молочарня. Найбільші маєтки не могли цим похвалитися. Не було жодних конфліктів із місцевим населенням. Після перебування в Замличах у мене залишилися дуже приємні спогади. Я знав, що п. Олександр був членом ради гміни, регулярно виконував обов'язки радника. Перешіптувалися, що Сумовський систематично виходить із засідань за кілька хвилин перед їх закінченням, аби не вітатися з колегами – членами ради. Я не перевіряв, як насправді було..., можливо – так, можливо – ні. Розумію, що така ситуація могла б трапитися. Життя багате на несподіванки...

Окремий розділ варто присвятити військовим осадникам. Їхня поведінка у сфері самоврядування подекуди дивувала... Дуже строкате товариство. Можна сказати, що ці люди «впали з неба». Проте з плином часу «небесні» особи звикли до місцевої реальності, прислужилися Волині. Осадники активно й енергійно брали участь у громадському та економічному житті регіону.

В існуванні й становленні волинського краю самоврядування відіграло вирішальну роль. Для місцевого населення воно було

*novum*²⁰⁶. Інакше відбувалося за часів царської Росії, ще по-іншому – за революційних історичних змін наших днів. У межах Речі Посполитої Волинь відроджувалася.

66

Говорячи про самоврядування, я мав на увазі село. Були ще й міста. Отже, стосовно єврейського питання ситуація, яку я застав, не давала надії. Із різних причин не рекомендували, щоб у міських радах домінували євреї. Удалося це питання вирішити. Ішлося про Рівне. У Рівненській раді, якщо добре пам'ятаю, з 32 радників працювало 24 євреї. Після виборів християн було 24. Євреї дуже розгнівалися. Відбулася неприємна сцена в кабінеті волинського воєводи, інтервенція до польського уряду Соколова, голови світового виконавчого єврейського органу, що розмістився в Америці.

Після виборів у воєводстві з'явилася єврейська делегація з Рівного, до складу котрої входили рівненські євреї *notable*²⁰⁷. Її очолював відомий адвокат, людина досвідчена, красномовна, з акторськими здібностями. Театральна майстерність й експресивність характеризували всю групу. Після серії «бурхливих» висловлювань, підсилених емоційною жестикуляцією, я наважився виступити. Здається мені вдалося зменшити незадоволення, гнів євреїв, пояснити, що їх демонстративне домінування в раді міста не принесе «користі». По тій розмові запанувала тиша.

Рівненський інцидент не вплинув на ставлення до мене єврейської громади. Пригадую сцену в приймальні директора департаменту МВРіОП²⁰⁸. Я мав справу до директора Потоцького, члена урядової комісії з питань Православної церкви в Польщі, яку я очолював.

Зайшовши до приймальні, побачив групу рабинів. Один із них, котрого я не знав, підійшов до мене й посміхаючись сказав:

²⁰⁶ **Novum** (лат.) – новий.

²⁰⁷ **Notable** (анг.) – примітний.

²⁰⁸ **Міністерство релігійних віросповідань і публічної освіти (МВРіОП – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego).**

«Пане міністре, як закінчиться справа з православ'ям, просимо, щоб Ви зайнялися нами», – потиснув мені руку та відійшов.

На Волині любомльські євреї пліткували, що я позашлюбний син Юзефа Пілсудського. Такі чутки надавали моїй особі певного ореолу. У Луцьку з єврейською громадою в мене склалися дуже хороші взаємини. А Жаботинський²⁰⁹ ... – його не забути.

67

«Волинську політику» не можна було втілити в життя без участі *адміністративного апарату*. Адміністрація відіграла важливу й дуже відповідальну роль. Ідеться про її ставлення до Волині, уміння виконувати накази «волинської політики» в різних сферах.

Передусім, старости. Реалізуючи адміністративні функції на території повіту, вони були представниками уряду, а водночас – головами повітових сеймів.

Неабияку відповідальність покладено на плечі начальників воєводських відділів. Усі службовці повинні були належно виконувати свої обов'язки.

Як уже згадував, «післятравневі» часи звільнили адміністративний апарат від впливів, а досить часто й залежності від окремих партій, виконання «зовнішніх» наказів, доручень, завдань політичного характеру. Минули роки, коли послі втратили будь-яку вагу в цій сфері. Усе визначала службова ієрархія.

Лише в таких умовах волинська адміністрація могла виконувати завдання «волинської політики».

Коли я прийшов на службу, то місцева влада не викликала в мене жодних нарікань. Після певних кадрових змін склався колектив, члени якого розуміли й уміли розв'язувати поставлені завдання, а найважливіше – були невіддільною частиною

²⁰⁹ **Володимир Жаботинський** – єврейський письменник і публіцист, журналіст, один із лідерів сіоністського руху, засновник Єврейського легіону, у 30-х рр. застерігав євреїв від агресії Німеччини, закликав до якнайшвидшої еміграції.

тутешнього життя, у котрому почувалися комфортно, дихали «волинською політикою», усвідомлювали вагомість своєї роботи, її значення для Волині та Польщі. Не називатиму прізвищ. Працювали більш і менш визначні особистості, більш чи менш творчі. Однак ніхто не відступав від обраного вектора діяльності.

68

Шкільництво. Про вчителів уже згадувалося. Коли я приступив до служби, то організація й програми шкільної освіти реалізовувалися за системою, котру запровадив свого часу Станіслав Грабський²¹⁰, тобто панував утраквізм. Це не було найкращим рішенням. Не хочу заглиблюватися в аналіз питання. Я переконався, що на волинське життя не реагувало добре... ані польська, ані українська сторони. Ситуація була незрозуміла, гостра, не мала сенсу.

Згодом удалося відкрити заклади, де викладання проводили польською мовою, а українська була навчальним предметом. Функціонували також чисто українські школи, а в польських увели уроки української. Такі зміни життя асимілювало краще. Обов'язкова українська викликала протести «патріотично» налаштованих поляків. Не хотіли погодитися, щоб польські діти й молодь на Волині правильно нею розмовляли.

Це позитивні та негативні моменти волинського шкільництва. Найбільшою нашою «гордістю» було те, що за польських часів, тобто коли Волинь увійшла до складу Речі Посполитої, із 15 000 учнів у *приходських училищах* кількість осіб, які навчались у школах, зросла до 250 000.

69

Армія. Уважаю за необхідне сказати кілька слів про заслуги армії, її виховний успіх в об'єднанні населення східних земель,

²¹⁰ **Станіслав Грабський** – польський політик, економіст, міністр релігійних віросповідань та публічної освіти у 1923 р., 1925–1926 рр. Автор ухвали від 1924 р., яка регулювала діяльність шкіл національних меншин, упроваджувала утраквістичні (двомовні) навчальні заклади.

українців із Польщею й тогочасною польською реальністю. Український рекрут, повертаючись додому на рідну Волинь, зберігав у собі почуття патріотизму та відданості полку, гарні спогади про роки служби. Він пізнавав Польщу, звичаї, традиції, котрі панували на західних землях, у Центральній Польщі.

Це був великий позитивний внесок армії в зближення українців Волині з польською реальністю й польською державою. Під час своєї двадцятирічної служби я неодноразово натрапляв на приклади, котрі це підтверджували. На жаль, поведінка окремих так званих «боговітчизняних» поляків нівечила на місці, на Волині, те, що волинський рекрут приніс із собою, повернувшись з армії. Були люди, які не могли жити без ненависті. Нелюбов до непольського стала мірилом їхньої польськості...

На Волині стояли дві дивізії піхоти та бригада кавалерії. Велика сила на ті часи. Офіцери та солдати були поляками. Отож, ще один польський акцент, цього разу мундири, з'явився на Волині ззовні, із корінних і західних земель Польщі.

Не пам'ятаю конфліктів між армією й місцевим українським населенням. Панував мир. Військо відіграло позитивну роль у житті краю. Під кінець моєї служби траплялися не надто приємні ситуації. Ішлося про політизованих офіцерів. Про це розповів згодом.

70

Економічні справи. Господарче питання вимагає цілої монографії. Обмежуся певними коментарями, котрі дають змогу зорієнтуватися в економічній ситуації на Волині.

Я вже згадував про об'єднання земель, проведення меліоративних робіт на мільйони гектарів угідь у часи міжвоєнного двадцятиліття, чотирикратне збільшення врожайності зернових культур, розведення худоби...

Головним елементом економіки Волині було сільське господарство. Із часом зросло значення копалень граніту – Клесів. У Яновій Долині видобували базальт, який пізніше я

бачив на польських дорогах. Волинський граніт відправляли в Сілезію. Згодом з'явився каолін. Наукові геологічні авторитети переконували, що в регіоні є й інші природні копалини, говорили про «волинське заглемб'є»²¹¹.

На Волині можна було чітко прослідкувати дві зони. Поліська північ – болота, багна, ліси, характерний ґрунт. Південь нагадував родючі українські землі над Дніпром. Саме тут процвітало сільське господарство.

Економіка краю розвивалася. То була потужна хвиля досягнень, що позитивно впливало на самопочуття волинського населення, формувало оптимізм, віру в майбутнє. Однак життя як життя. Траплялися перешкоди, негативні моменти, суперечності, котрі, проте, можна подолати. Це звичайні справи. Найважливіше, що над нами було оптимістичне господарське волинське небо.

71

Театр. Читача може здивувати досить незвичний порядок подання тем: «Армія», «Економіка», «Театр»... А починаю з «Млоджежи вейскей».

Зізнаюсь у гріху. Я погодився, аби розділи з'являлися так, як вони самі цього хочуть. Переконаний, що тим не скривджу Волинь чи своїх читачів. Волинська розповідь складається самостійно.

Тепер переходжу до розмови про місцевий театр, а радше – про два, польський та український. Найрідніші діти Волині. Усі мої спроби знайти гроші від уряду на театр не мали успіху, дали такий результат, про який краще не згадувати... МВРіОП призначило польській трупі на Волині річну допомогу на тисячу злотих із вимогою витратити цей фонд лише на твір класичного репертуару. Натомість бюджет польського волинського театру складав 260 000 злотих на рік. Це не було «диво над Стиром», а волинське воєводське самоврядування... Те саме потрібно

²¹¹ **Заглемб'є** – польська назва басейну, заповненого осадовими породами, який містить поклади корисних копалин.

сказати про волинський український театр. Волинь вирішила мати свій театр. Вона його створила й забезпечила умови для функціонування.

Польський театр. Директором театру став Александр Роджевич²¹². Сценічні справи не були мені байдужі. У молоді роки я брав участь у театральному житті. Київ. «Студіо». Станіслава Висоцька. На мою думку, волинський театр, якщо врахувати умови, у яких він працював, мав високий мистецький рівень. Навіть здобув на загальнопольському конкурсі імені Виспянського третю нагороду. Мене зворушили спогади Єжи Шанявського²¹³ про його спектаклі, які він ставив на різних сценах, серед котрих кілька разів згадав волинську.

Театрові судилося зіграти помітну роль у місцевій дійсності. У ритм днів волинської провінції, навіть найбільш глухої, увійшов сценічний акцент. Життя зацікавило, а потім, утішене, уже не уявляло себе без акторів, які стали своїми, рідними.

Волинський театр був пересувним. Навіть у столиці Волині, Луцьку, він не мав власного приміщення. За цими словами прихована реальність, про котру читач не здогадується. По містах і містечках функціонували єврейські кінотеатри й «зали» різних громадських установ.

Театр постійно перебував у русі, переїжджав із більших населених пунктів до менших. Ночували й жили в заїздах, придорожніх «готелях». Однак більшість часу проводили у двох залізничних вагонах. Театр без відпочинку, передиху, але з успіхом гастролував по Волині. Те, що називав «відпочинком», «передихом», не було таким для людей спокійних. Їздив, грав, робив проби, показував прем'єри, спектаклі, навіть систематично виступав у Любліні й Бресті.

Говоримо «театр», а не кажемо про людей, котрі є його еством, – акторський колектив. Вони постійно перебували на

²¹² **Александр Роджевич** – польський театральний актор, режисер, директор театру в Луцьку, Кракові та інших містах.

²¹³ **Єжи Шанявський** – польський письменник, драматург, член Польської літературної академії.

волинському театральному фронті – навесні, влітку, восени, взимку, – горіли винятковим акторським «патріотизмом», паралельно з яким зароджувався патріотизм театру суспільства.

Коли я зустрічався з трупю, мене охоплювало здивування. Як акторський світ усе це витримує, особливо жінки? Водночас обличчя вказували, що переді мною не пригнічені, не стомлені працею, а веселі, радісні, упевнені в собі особистості. Так мені судилося пізнати «таємницю театру», секрет творчого людського зусилля без пафосу й пропаганди.

Окремо скажу про директора Александра Роджевича.

Феноменальний молодий чоловік, делікатний, увічливий, актор, який зумів протягом усього часу існування театру керувати, створити високий художній рівень, опанувати ситуацію на дорогах і бездоріжжі краю, у складних умовах справлятися з організацією й адміністрацією.

Волинський театр та його директор Александр Роджевич вірно служили Волині.

Український театр. Засновником і директором української трупи був Микола Певний, брат Петра Певного, відомого політика й публіциста. Цей театр теж добре почувався на Волині. Був пересувним, гастролював містами, містечками. Польські та українські вистави чергувалися. Згаданий вище театр мав свою специфіку: він з успіхом грав у селах. Український репертуар завжди характеризував народний елемент. Не можна уявити вистави без співу, танців, національного одягу. Це, звісно, наближало до села, об'єднувало його, а водночас підтверджувало значення сценічного мистецтва для українського населення.

Рівень театру був хороший. Я мав можливість порівняти його з відомою в Наддніпрянській Україні трупю Садовського²¹⁴, спектаклі котрої відвідував у молоді роки.

²¹⁴ **Театр Миколи Садовського в Києві (1907–1919 рр.; трупа українських акторів під керівництвом Миколи Садовського)** – перший український стаціонарний професійний театр, створений на основі пересувного театру М. Садовського.

Польська й українська мови, що звучали зі сцени, позитивно впливали на людей, тішили душу як поляків, так і українців. Це було життя, де українське й польське слова мали рівні права. Між театрами встановилися хороші, приятні відносини. Ще одна ознака польсько-українського та українсько-польського співіснування. Траплялися, щоправда, ситуації, коли обличчя «достойних боговітчизняних поляків» хмурніли... Українізація Волині. Однак це не змінювало атмосфери, котра з'явилася після появи двох акторських труп, клімату дружби між польським й українським. Завдяки театрам поляки, а особливо українці, почувалися краще, комфортніше в домі польської реальності міжвоєнного двадцятиліття.

Генрик Юзевський

Волинські роки Генрика Юзевського у фотографіях

Генрик Юзевський – волинський воєвода

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

*Волинський воєвода Генрик Юзевський на з'їзді воєвод,
Вільно, 1929 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Волинський воєвода Генрик Юзевський супроводжує президента РП І. Мосьціцького під час його візиту на Волинь, червень 1929 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Волинський воєвода Генрик Юзевський супроводжує президента РП І. Мосьціцького під час його візиту на Волинь, червень 1929 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Зустріч повітових комендантів поліції Волинського воєводства з воєводою Генриком Юзевським, Луцьк, 1930 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Волинський воєвода Генрик Юзевський на відкритті виставки «Польський пейзаж», Луцьк, квітень 1932 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

*Волинський воєвода Генрик Юзевський на з'їзді воєвод,
Варшава, червень 1932 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

*Урочисте відкриття стадіону імені Ю. Пілсудського за участю
волинського воєводи Генрика Юзевського, Луцьк, 1933 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Волинський воєвода Генрик Юзевський на новому стадіоні в Луцьку

Джерело: Зібрання Т. Марчінковського.

Волинський воєвода Генрик Юзевський на відкритті міського парку, Рівне, 1933 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Волинський воєвода Генрик Юзевський під час ухвали в Сеймі повноважень президента РП І. Мосьціцького, Варшава, жовтень 1935 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Відкриття виставки за участю волинського воєводи Генрика Юзевського, Луцьк

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

*Посвята прапора повітового відділу Союзу осадників
за участю волинського воєводи Генрика Юзевського,
Рівне, травень 1937 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

*Волинський воєвода Генрик Юзевський на урочистості з нагоди
Дня незалежності, Луцьк, 11 листопада 1937 р.*

Джерело: Національний цифровий архів Польщі.

Післяслово

(Марек Запур)

Генрик Юзевський, один із найближчих соратників маршала Пілсудського, міністр в уряді Петлюри, багаторічний волинський воєвода, сьогодні практично забутий як у Польщі, так і в Україні. Натомість в історії польсько-українських відносин це була знакова постать. Своє міністрування в УНР Генрик Юзевський характеризував так: «Я був поляком – довіреною особою Польщі. Поляком – українським віце-міністром, довіреною особою України». Уважаю, що ідентично можна описати десять років його служби на Волині. Подібний спосіб існування на пограниччі обох народів, двобічної лояльності не був випадковим. На думку Генрика Юзевського, поляків та українців не розділяє якийсь помітний бар'єр, а долі наших народів сплелися так тісно, що відбувається взаємовплив. Навіть у часи, коли тоталітарні системи ХХ ст. практично припинили польсько-українське співіснування на цій землі, воєвода стверджував, що магічна формула єднання двох народів надалі зберігає свою силу.

«Не стерти того, що існувало, відбувалося, формувалося, як витираємо губкою математичні знаки, написані на дошці. Прикладна формула живе поза дошкою, її функціонування не залежить від таблиці або крейди. Не все змінюється, не все можна „стерти“, – писав Генрик Юзевський у своїх щоденниках. «Складається враження, що на сьогодні переживаємо антракт. На польсько-українську сцену не виходить жоден актор. Поміст порожній. Чи так буде завжди?» – запитував волинський воєвода й відповідав: «Коли на сцену знову вийдуть люди, побачимо нові декорації, режисуру „вистави“, якою керує рука вільних народів, а не те, що зримо нині – режисура в'язниці, поставлена Москвою».

Поміст ожив, натомість із новими декораціями, акторами, іншим спектаклем. І виявилось, що Генрик Юзевський має рацію. Виявилось, що надалі поляків та українців єднає щось більше, ніж просто зв'язок двох сусідніх народів. Він викликає

емоції, котрі можна пояснити лише існуванням того спільного польсько-українського «ми», про яке писав волинський воєвода. І навіть вороги порозуміння, яке будував Генрик Юзевський, і того, котре сьогодні ми створюємо між нашими народами, виявилися ті ж самі. До того ж дискусії, які зараз ведуться, теж подібні – зрештою, не змінювалися вже віками. Анонімний польський шляхтич два століття тому писав Пантелеймонові Кулішу: «Вы смотрите на нас, как на шляхту XVIII века, навязываете нам титулы и убеждения, которым мы уж не придаем никакого весу, не хотите разсудительно понять того преобразования, которое выработал польский народ бедственными опытами в последние семьдесят лет... за что же стараетесь поддерживать в народе ненависть, вместо того, чтобы залечивать старые раны? Эта ненависть не оправдывается уж теперь ничем, и по совести можно сказать, что в ваших сочинениях ее больше, нежели в сердцах народа». Правда ж, ці гіркі слова так добре підходять до опису поведінки певної частини української інтелігенції. Куліш же відповідав: «Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но если бы даже и для нас, то всё-таки хата – наша и вы в ней – чужие. Мы вас не гоним, пока вы нас не стесняете, но желаем действовать у себя дома по собственному усмотрению и собственно для себя, для блага своей земли».

Ці емоції й суперечки тривають віками, проте нікого не залишають байдужим. Завжди відчутний сум за втраченим часом, часами, про котрі писав Шевченко:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами.

Свій вірш «До поляків» поет закінчує рядками:

Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Дії волинського воєводи були спробою відповісти на звернення українського пророка. Волинь Генрика Юзевського однозначно не була раєм. Натомість стала для свого часу Аркадією. Єдино можливою, завдяки Генрику Юзевському.

Є щось символічне в тому, що фрагмент «Замість щоденника» вперше у форматі книги українською мовою з'являється саме на Волині. Думаю, що Генрик Юзевський був би задоволений такою символічною подією.

*Марек Запур,
віце-консул Генерального консульства РП у Луцьку*

Для нотаток

Документально-художнє видання

Юзевський Генрик

Замість щоденника

Переклад Юлії Васейко

Редактор і коректор *Галина Дробот*
Технічний редактор *Іванна Захарчук*

Формат 60x84 ¹/₁₆. Обсяг 9,77 ум. друк. арк.,
9,24 обл.-вид. арк. Наклад 500 пр. Зам. 141.

Редакція, видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Винниченка, 14, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.